

ANKARA VİLAYET SALNÂMELERİNE GÖRE OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE ÇORUM

M. Mahfuz SÖYLEMEZ *

Özet

Ankara Vilayet Salnâmelerine Göre Osmanlı'nın Son Döneminde Çorum

Salnâme yıllık hadiseleri anlatan eserlere verilen addır. Osmanlı'nın son döneminde her vilayete ait yılda bir adet salnâme çıkarılmaktaydı. Düzenli olarak çıkarılmayan bu salnâmelerde vilayet ve oraya bağlı olan sancak, kazâ ve nahiyeler hakkında bilgiler verilirdi. Osmanlı'nın son döneminde sancak olan Çorum, Ankara vilayetine bağlıydı. Dolayısıyla bu sancak ile ilgili bilgiler Ankara Vilayet salnâmelerinde mevcuttur. Bu bilgiler Çorum'un idari, fiziki, demoğrafik, ekonomik, ilmi ve kültürel hayatını tanımamıza katkı sağlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Çorum sancağı, salnâme, Ankara Vilayeti, Osmanlı

Abstract

Çorum City according to Ankara Province Almanacs Which Published in The Ottoman Period

Salnâme is an Ottoman almanac that explains yearly events in a city. At the Ottoman late periods is published an almanac by every city administration. In these almanacs that published irregularly are explained information about the city, its districts, township and regions. Çorum city that had became a township (sancak) in late period of Ottoman Empire was depended to Ankara Province. Consequently information about the Çorum is published in the Ankara Province almanacs. These knowledge give us important contributions about the Çorum's administrative, physical, demographic, economic, scientific and cultural life.

Key words: Çorum township, almanac, Ankara, Ottoman Empire

Yazımızda esas aldığımız "salnâme" ifadesi bir senelik olayları göstermek üzere düzenlenen yıllıklara verilen ad olup batıda daha eski bir geçmişe sahip olmakla birlikte Osmanlı Devleti'nde ilk kez XIX yüzyılın ortalarında Koca Reşit Paşa'nın teşviki ile tarihçi Hayrullah Efendi, Ahmed Vefik Efendi ve Ahmed Cevdet Paşa'nın ortak çabaları sonucunda 1847'de neşredilmiştir. Birkaç yıl sonra salname neşretme işiyle Meclis-i Meârif Baş-Kâtibi Behçet Efendi ile meclis azasından Rüştü Bey'ler vazifelendirilmiştir. Daha sonra bu görev bir irâde-i seniye ile 1865 yılında Meârif Vezâretine devredilmiştir. Bu tarihten itibaren vezâret ve vilayet salnâmeleri ayrı ayrı yayımlanmaya başlanmıştır. İlk çıkışından itibaren kimi vilayet salnâmeleri düzenli bir şekilde, kimisi ise aralıklarla çıkabilmiştir.¹ Örneğin Çorum Sancağı'nın bağlı bulunduğu Ankara Vilayeti

* Doç. Dr., Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı.

1 Bk. "Salname" İA, Ankara 1993, X, 134-136; Mehmet Mahfuz Söylemez, "Bitlis Vilayet

ancak 15 salnâme çıkarabilmiştir. İlki 1288/1871, sonuncusu ise 1325/1907 yılında çıkmıştır. Arşiv belgeleri kadar olmasa da Osmanlı dönemi vilayet salnâmeleri şehir tarihleri açısından ciddi bilgiler içermektedirler. Çünkü bahis mevzuu yıllıklar, ait oldukları dönem hakkında önemli hadiseleri özetledikten sonra vilayet ve buraya bağlı sancak ve kazalarda var olan idari teşkilat, kurumlar, memur listeleri, şehrin tarihi, tarihi eserleri, coğrafyası, ekonomisi ve demografik yapısı ile ilgili özet bilgiler sunmaktadır.

Bu araştırma yazımız temelde *Ankara Vilayet Salnâmelerine* dayanılarak hazırlanmıştır. Ancak salnâmelerdeki bilgiler özet mahiyetinde olduğu için sadece bu bilgilerle iktifa edilmeyerek, arşiv belgelerinden, özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivinde var olan belgelerden de yararlanılmıştır. Arşivden alınan sair bilgiler salnâmelerdeki verilerle karışmamsı için dipnotlara yerleştirilmiş ve referansları da burada belirtilmiştir.

Yazımıza sırasıyla Çorum'un idari yapısı, kurumlar şehrin fiziki, demografik yapısı ve ilim kültür hayatı üzerinde duracağız.

Çorum'un Osmanlı İdari Taksimatındaki Yeri ve İdari Yapısı

Bilindiği üzere XIX yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı imparatorluğu vilayetlere taksim edilerek idare edilmekteydi. Vilayetler kendi içlerinde sancaklara, sancaklar da kaza, nahiye ve kasabalara bölünmüştü. Araştırma konusu olarak belirlemiş olduğumuz Çorum, 1867'de vilayetler kurulmadan önce, başında mutasarrıfın bulunduğu bir sancak idi. Vilayetler kurulunca ikinci derecede bir kaymakamlık haline getirilmişti. Ancak yer aldığı bölgede Ermeni hadiselerinin baş göstermesi üzerine 1310 yani 1894 yılında, jeopolitik konumu da dikkate alınarak,² Yozgat Sancağı'ndan Sungurlu, Kastamonu Vilayeti'nden

---

Salnâmelerine Göre Ginç Sancağı", *Birinci Bingöl Sempozyumu*, Bingöl 2007, 61.

- 2 Çorum'un ikinci kez sancak haline gelmesinde buralı ünlü Hacı Hasan Paşa (Yedi Sekiz Hasan Paşa'nın etkisinin büyük olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü 28/Za/1310/13 Haziran 1893 tarihli bir arşiv belgesine göre Çorum ile Hacıbeyköy ve Merzifon dolaylarında Ermeni çeteler tarafından başlatılan tedhiş hareketleri yöre sakinlerini bizar hale getirince; o dönemin Beşiktaş Muhafızı Hacı Hasan Paşa Dersaadete müracaat ederek, yöredeki bu hadiselerin önüne geçmek için Çorum'un mutasarrıflık haline getirilmesini istemiş ve bu durumun bölgede huzuru sağlayacağını ifade etmiştir. (Bk. BOA, Y.PRK.ZB.11 /74) Onun bu müracaatından kısa süre sonra Çorum'un mutasarrıflık haline getirildiği anlaşılmaktadır. Zira 07/C /1312/1894 tarihli bir arşiv belgesinde "Osmancık, İskilib ve Sungurlu kazalarının Çorum'a bağlanarak, sonradan mutasarrıflık yapılmasından dolayı, kazâ halinde bulunan mahkeme-i ibtidaiyesinin de liva mahkemelerine kıyasen teşkili için harcanması gereken maaşların bütçe

İskilip,³ Amasya Sancağı'ndan Osmanlık ile Hüseyinabâd (Alaca) ve Kargı⁴ Nahiyeleri'nin bağlanmasıyla yeniden sancak haline getirilmiş ve Ankara Vilayeti'ne bağlanmıştır.⁵ Mutasarrıflığına ise Dersim Sancağı Mutasarrıfı Rüşdü Paşa atanmıştır.⁶ Boşta kalan Çorum kaymakamı Rüşdi Bey ise bir başka yere atanmıştır.⁷

İdari Yapısı

Çorum Sancağı her Osmanlı sancağında olduğu gibi merkezden atanan mutasarrıf tarafından idare edilmekteydi. 1315-1319/1897-1901 yılları arasında buranın mutasarrıflığını beylerbeyi rütbesine sahip Asaf Paşa yürütüyor iken, yardımcılığını ise Muhammed Said Efendi deruhte etmekteydi.

Osmanlı'nın idari sistemine göre sancakların başında bulunan mutasarrıf burayı bir hükümdar gibi idare etmez, yarısı seçilmiş, yarısı ise atanmış olan ve kendisinin başkanlığını yürüttüğü *Sancak İdaresi*'nin yönetiminde ciddi söz sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Sayıları zaman zaman değişen bu üyeler genelde on küsur kişiden oluşmaktaydı. Örneğin 1318/1900 yılı salnâmesine göre adı geçen heyet on bir kişiden müteşekkildi. Heyetin atanmış üyeleri; mutasarrıf, mutasarrıf yardımcısı, sancak müftüsü, muhacebeci ve tahrîrât müdüründen olu-

açığına ilaveten tahsil edildiği" açıkça ifade edilmektedir. (Geniş bilgi için bk. İ.M.L., 13, /1312//C-06) Bu durum Çorum'un yukarıda anılan baş vurudan kısa süre sonra mutasarrıflık haline getirildiğini gösterdiği gibi Hasan Paşa'nın bu dönemde Dersaadette ne kadar etkili bir bürokrat olduğunu da göstermektedir.

Çorum yeniden mutasarrıflık olunca özel bütçe hazırlanmıştır. Bu özel bütçe ile ilgili geniş bilgi için bk. BOA, İ.M.L., 12, /1312//Ca-17.

- 3 1327/1909 yılında İskilip Kastamonu'ya bağlanmıştır. Hatta Çorum için seçilen mebusların ikisinin de İskilipli olması nedeniyle Çorum, milletvekilisiz kalmış, İskilip Kastamonu'ya bağlı olmasına rağmen bu milletvekillerinin Çorum milletvekilleri olarak görev yapmalarına karar verilmiştir. Geniş bilgi için [bk. BOA, DH.MUİ., 24/-1, /67.] Çorum ile İskilip arasındaki yol 1332/1913-1914 tarihinde yapılmıştır. Bk. BOA, DH.İD., 178, /36.
- 4 Salnâmelerde yer almasa da arşiv belgelerinde o dönemlerde kasaba olan Dodurga da Çorum'a bağlanmıştır. bk. BOA, MAD.d., 1/-1, 9640.
- 5 Kuşkusuz Salnâmelerde yer almayan bazı yerleşim birimleri de Çorum'a bağlanmıştır. Bunlardan biri de Katar adındaki yerleşim birimidir. Nitekim 10/Z /1244 (1829) tarihli bir arşiv belgesine göre Çorum Sancağı'na bağlı Katar adında bir kazâ görülmektedir. (Bk. BOA, HAT, 642, 31533.) Mecitözü ise 1333 hicri yılında kazâ haline getirilerek adı Çorum'a bağlanmıştır. Bk. BOA, DH.UMVM /40 61.
- 6 Bk. BOA, İ.DH. 1313 /1311/Z-17.
- 7 Bk. BOA, Y.PRK.BŞK. 37 /72.

şurken, seçilmiş üyeleri ise sancağın demografik yapısına göre belirlenirdi. Örneğin 1318/1900 yılında Çorum sancağı idaresinin seçilmiş üyeleri Hacı Zarf Efendi, Ömer Lütfi Bey, Hacı Said Efendi, Abdülbaki Ağa'lardan oluşuyordu. Bu durum liva nüfusunun kısmı azamisinin Müslümanlardan oluştuğunu göstermektedir. Osmanlı sancak idarelerinde seçilmiş üyeler atanmışlar kadar olmasa bile önemli yetkilere sahip idiler. Buna rağmen devlet, üye seçimlerinde taraf olmamaya çalışır, seçimlere hile karıştıran yöneticiler hakkında adli koğuşturma başlatır, buna uymayanlar cezalandırılırdı.⁸

Osmanlı döneminde sadece livalar da değil kazalar da bir *idare* meclisi bulunuyordu. Örneğin Çorum Kazası, sancak olmadan önce de bir idare meclisine sahipti. Nitekim 1311/1893 tarihli salnâmeye göre Çorum Kazası'nın idaresinin başında kaymakam Ahmet Rüşdü Bey bulunuyor, yardımcılığını da Osman Efendi yürütüyordu. Aynı tarihte Kaza İdare Meclisi'nin atanmış diğer üyeleri müftü İbrahim Nuri Efendi, mal müdürü, ve tahtirat kâtibi iken, seçilmiş üyeler ise Zarf Efendi, Hacı Bey, Ahmed Ağa'dan oluşmaktaydı. Salname-lerdeki kayıtlardan Sancak olmadan önce Çorum İdare Meclisi'nde Gayri Müslimlerin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1311/1893 yılında bu vatandaşlardan biri olan Sergis Ağa'nın adı geçmektedir.

Sancak dahilindeki var olan resmi kurumlara gelince bunları –belli bir yıla göre değil de salnâmelerin tamamını esas alarak- şu şekilde sıralayabiliriz:

- 1.Meclis Kalemi
- 2.Tahrîrât Kalemi
- 3.Muhasebe Kalemi
- 4.Vergi Kalemi
- 5-İfta Makamı
- 6.Nufus Dairesi
- 7.DeFTER-ı Hakani Dairesi
- 8.Evkaf Kalemi
- 9.Mahkeme-i Şer'iyye
- 10.Mahkeme-i Bidayet Hukuk Dairesi
- 11.Mahkeme-i Bidayet Ceza Dairesi

---

8 Bk. BOA, DH.İD. 81/1 /9

- 12.Mahkeme-i Bidayet Kalemî
- 13.Ziraat Bank Sandığı
- 14.Duyun-ı Umumiyye Dairesi
- 15.Nafia Komisyonu
- 16.Mearif Komisyonu
- 17.Zabıta Dairesi
- 18.Polis Dairesi
- 19.Reji Dairesi
- 20.Orman İdaresi
- 21.Vesait-i Nakliye Komisyonu
- 22.Muhacirin Komisyonu
- 23.Tegraf Dairesi
- 24.Belediye Dairesi

Şimdi bu kurumlar ve Osmanlı'nın son döneminde burada görev yapmakta olan devlet memurları hakkında verilen bilgilere bakalım:

Livâ İdare Meclisi Kalemî

Sancağın idare meclisinin yazışmalarından sorumlu olan bu birim, sancağın en önemli kurumlarından biri olarak kabul edilmektedir. 1318/1900 yılında Çorum'da bu kalemin başkâtipliğini Celal Efendi yaparken, yardımcılığını da Mustafa Efendi yapmaktaydı.

Tahrîrât Kalemî

Müdürü aynı zamanda *Liva İdare Meclisi'*nden olduğu için sancağın en önemli birimlerinden biri kabul edilen *tahrîrât* kaleminde *müsevvid*, *mübeyyiz* ve evrak memurları gibi değişik görevliler hizmet vermekteydiler. Müsevvid resmi evrağı ilk kaleme alan şahıs olup; mübeyyiz ise bunları temize çeken memura verilen ünvanıdır. Son şeklini alan belgelerin defterlere kaydedilmesiyle evrak memurları ilgilenmekteydi. 1314/1896 yılında Çorum Tahrîrât Kalemî'nde (Yazı İşleri Müdürlüğü'nde)müdür olarak İzzet Efendi, 1315/1897'de Halil Efendi, 1316-1318/1898-1900 yılları arasında Halil Rüştü Efendi, 1319/1901 yılında Ziya Bey, 1326/1908 yılında Hilmi Efendi görev yapmaktaydılar.

Tahrirat kaleminde çalışan diğer görevlilere gelince; 1318/1900 yılında burada birinci müsevvid Tahsin Efendi, ikinci müsevvid Salim Efendi, üçüncü

müsevvid Sadık Efendi iken; birinci mübeyyiz Salim Efendi, ikinci mübeyyiz Nuri Efendi ve evrak memuru ise Ziya Efendi idiler.

Dairede yazılan yazıların tamamı arşivlenerek korunmaktaydı. Ancak Çorum arşivinin tam olarak ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, arşiv ve arşivciliğe en çok önem veren devletlerin başında gelmektedir. Sadece payitaht İstanbul'da değil, aynı zamanda diğer vilayetlerde, hatta sancak merkezlerinde de arşivin erken dönemlerde oluşturulmuştur. Buna göre, Çorum'da da arşiv dairesi erken dönemlerde kurulmuş olmalıdır. 1334/1915 tarihli bir arşiv belgesi Çorum'da bu amaç için bir deponun kiralandığı, kira bedelinin merkezden gönderildiğini ortaya koymaktadır. [BOA, DH.MB..HPS. 29/49]

Muhasebe Kalemî

Devletin sancak dahilindeki gelir gider hesaplarına bakan *Muhasebe Kalemî*'nin başında baş kâtip bulunurdu. *Varidat memuru, mesarifat memuru, sandık emini ve evrak memuru* gibi değişik görevliler bu kalemde hizmet verirdiler. 1318/1900 tarihli Salnâme'ye göre Çorum Sancağı İdaresi'nin Muhasebe Kalemî'nde başkâtip olarak Ömer Lütfi Efendi, arkadaşı Ahmet Haki Efendi; varidat kâtibi Mustafa Mazhar Efendi, evrak memuru Mustafa Efendi; sandık emini olarak da yine Mustafa efendi görev yapmaktaydı. Bu birimin başında 1314/1896 yılında İsmail Efendi, 1315/1897 yılında Fahrettin Efendi, 1316/1898 yılında salise rütbesine sahip Tahir Bey, 1326/1908 yılında ise İbrahim Edhem Efendi bulunmaktaydı.

Vergi Kalemî

Devletin Sancak dahilinde ki vergilerini toplamakla görevli olan bu dairenin başındaki görevliye de başkâtip denilmekteydi. 1318/1900 yılında başkâtipin yardımcılığını Mustafa Efendi yapmaktaydı. Vergi kayıtlarının tutulduğu defterin sorumlusu ise Bekir Efendi idi.

İfta Makamı

Sancak İdaresi'nin en önemli kurumlarından birini kuşkusuz ifta makamı oluşturmaktadır. Vatandaşların dini sorunları ile ilgilenen bu kurumun başında müftü bulunmaktaydı. İlmiye sınıfının önemli şahsiyetlerinden biri olan müftü efendi Liva İdaresini oluşturan meclisin daimi üyesi idi. Buna rağmen her yılın salnâmesinde Çorum müftüsünün kim olduğu belirtilmemiştir. Sadece 1326/1908 yılına ait salnâmede müftünün kim olduğu ifade edilmiş ve o yıl Ço-

rum'da Ali Zahir Efendi'nin müftülük yapmakta olduğu belirtilmiştir.

Nüfus Dairesi

Osmanlı Devleti'nde nüfus kayıtlarına büyük bir önem verir ve bu kayıtların düzenli tutulmasına itina gösterirdi. Zira vergi toplamada bu kayıtlar kullanılırdı. Sancaklarda nüfus kayıtları ile nüfus idareleri ilgilenirlerdi. Bu birimde kâtilbin yanı sıra bir de memur çalışmaktaydı. Nitekim 1311/1893 tarihli Ankara vilayet salnâmeye göre Çorum Sancağı'nda nüfus memuru Sabit Efendi iken, kâtilpliğini Mustafa Efendi yürütmekteydi. 1318/1900 tarihli salnâmeye göre ise burada nüfus memuru olarak Hafız Muhammed Ârif Efendi görev yaparken, kâtilp olarak da Mustafa Efendi hizmet vermekteydi.

Defter-i Hakânî Dairesi

Tapu kayıtlarını tutmakla görevli olan bu dairenin başındaki yetkiliye başkâtilp denirdi. Onun dışında dairede memurlar ve kâtilpler de hizmet verirdi. Nitekim 1315/1897 yılında Çorum'da Defter-ı Hakani memuru olarak Hakkı Efendi, 1316/1898 yılında Hüsnü Efendi bulunuyorlardı. 1318/1900 yılında ise adı geçen dairenin başkâtilpliğini *salise* rütbesine sahip Hakkı Efendi, memurluğunu Hacı Hüseyin Hüsnü Efendi, tapu kâtilpliğini Haşim Efendi, ikinci kâtilpliği Yusuf Efendi yapıyorlardı. 1326/1908 yılında adı geçen kurumun kâtilpliğini ise Hüsnü Efendi deruhte etmekteydi.

Evkaf Kalemi

Evkaf Kalemi sancak dahilindeki vakıflarla ilgilenen bir birim olup, Müdür tarafından idare edilmekte idi. Evkaf Dairesi tarafından tutulan kayıtların büyük bir kısmı günümüzde Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivinde muhafaza edilmektedir ki, bu kayıtların içerisinde Çorum tarihi açısından son derece önemli belgeler de mevcuttur. 1311/1893 yılında Çorum'da bu dairenin reisliğini Hacı Ahmet Efendi, evkaf vekilliğini Ahmet Efendi, azalığını ise Nuri Efendi, Hacı Muhammed Ağa ve Elvan Efendi yürütmekteydi. 1318/1900 yılında Çorum'da bu kurumun müdürlüğünü rabia rütbesine sahip Hacı Ulvân Efendi, kâtilpliğini ise Şükrü Efendi yürütüyordu. Hacı Ulvân Efendi'nin 1326 yılında da bu birimin başında olması uzun yıllar bu göreve devam ettiğini göstermektedir.

Mahkeme-i Şer'iyye

Kadı tarafından idare edilmekte olan bu birimde kâtilpler ve mukayyidler çalışmaktaydı. Vilayet ve Sancak merkezlerinde var olan Şer'i mahkemeler sadece

hukuki davalara bakmaz, aynı zamanda evlenme, boşanma, ticaret hayatına ilişkin konular ile toplumsal sorunlar, vakıflar gibi birbirinden oldukça farklı toplumsal hadiselerin neredeyse tamamına bakan bir kurum olma hüviyetine sahipti. Çok ciddi kayıt tutan bu kurumlar tarafından tutulan ve adına *Şeriyye Sicilleri* veya *Kadı Defterleri* denilen belgeler bu gün Osmanlı Devletini çeşitli yönleri ile tanımamıza yardımcı olan kaynakların başında gelmektedirler. İkisi Hasan Paşa Kütüphanesinde diğerleri de Milli Kütüphane’de olmak üzere on civarında Çorum Şeriyeye Sicili günümüze gelmiştir. Bunlardan bir kaçısı üzerinde çalışma yapılmış, diğerleri ise araştırmacıların ilgisini beklemektedir.

1318/1900 tarihli Ankara Vilayet Salnâmesine göre adı geçen kurumda, Çorum’da, Şer’iye Mahkemesinde Ahmet Efendi baş kâtip olarak çalışıyor iken, Osman Efendi ikinci kâtip, Cemil Efendi ise mukayyid olarak görev yapmaktaydı.

Mahkeme-i Bidayet Hukuk Dairesi

Çorum’da bu birimin başında 1314/1896 yılında Muhammed Nazif Efendi ve 1315/1897 yılında Bahaüddin Efendi görevli iken; 1318/1900 yılında reisliğini Naib Efendi’nin yürütmekte olduğu bidayet mahkemesinde Ağop Efendi adında gayri müslim bir kâtip de görev yapmaktaydı. Bunların dışında bu mahkemede aza olarak Ahmet Feyzi efendi, zabıt kâtibi olarak Salim Efendi, aza mülazımı olarak da İsmail Hakkı Efendiler çalışmaktaydılar. Gayri Müslimlerin böylesi önemli bir kurumda görev yapıyor olmaları onlara tanınan özgürlüğü gösteriyor olması açısından önem arz etmektedir.

Mahkeme-i Bidayet Ceza Dairesi

Ceza idaresinin başındaki şahsa reis denilmekteydi. 1314-16/1896-1898 yıllarında bu birimin riyasetini Abdullatif Efendi yürütürken; 1318/1900 tarihinde kurumdaki görevliler şu şekilde oluşmuştu: Reis, salise rütbesine sahip İsmail Hakkı Efendi, muddai-i umumi muavini Hasan Fehmi Efendi, aza Muhammed Şükri Efendi ve Muhammed Ârif Efendiler ile aza mülazımı Yusuf Neşet Efendi Çorum Bidayet Mahkemesi Ceza Dairesi 1326/1908 yılında Abdülkerim Efendi tarafından idare edilmekteydi.

Mahkeme-i Bidayet Kalemi

1318/1900 tarihli Ankara Vilayet salnâmesine göre *Mahkeme-i Bidayet Kalemi*’nin Çorum’da baş kâtipliğini Muhammed Nuri Efendi, icra memurluğunu Abdullah Efendi, zabıt kâtipliğini Aziz Efendi, Ulvan Efendi ve Hamdi Efendiler,

mukavelat muharrîrliğini ise Fazlı Efendi deruhte etmekteydiler.

Ziraat Bank Sandığı

Bu dönemde Osmanlı sancaklarının tamamında organize olmuş olan kurumlardan bir de Ziraat Bankası oluşturmaktaydı. Bir reis tarafından idare edilmekte olan Ziraat Bankası'nın 1315/1897 yılında Çorum'da memurluğunu Muhammed Emin Efendi yürütüyor iken, 1318/1900 tarihinde Çorum Ziraat Bankası'nın personeli şu isimlerden oluşmaktaydı: reis Mustafa Efendi, muhasebe kâtibî Emin Efendi, aza Nuri Efendi, aza Hacı Ârif Efendi, Kâtip refiki ise Abdulkadir Efendi iken aza kadrosunun biri ise boştu.

Duyun-ı Umumiye Dairesi

Ülkenin borçları anlamına gelen *Duyun-ı Umumi*, Osmanlı'nın, devlet çarklarını döndürebilmek için diğer ülkelerden aldığı veya kendilerine borçlandığı ya da diğer devletlerin Osmanlı Devleti dahilinde faaliyet gösteren kurum, kuruluş ve tüccarlarından alınmış ve zamanında ödenmemiş olan borçlara verilen isimdir. Bu borçların ödenmesi için kurulmuş olan *Duyun-ı Umumiye Dairesi* Osmanlı'nın son dönemindeki en dikkat çekici kuruluşlardan biridir. Zira, Devlet-i Aliye-i Osmaniye, diğer devletlere olan borçlarını ödemek için hakimiyetinden ödün vermek durumunda kalmış, onların böyle bir teşkilat kurmalarına ve bu teşkilat aracılığı ile toplanan paralarla alacaklarını tahsil etmelerine müsaade etmiştir. Bu teşkilatın kuruluşu ile Osmanlı'da biri maliye diğeri de Duyun-ı Umumiye idaresi olmak üzere, vergi toplayan, iki ayrı birim görev yapmaya başlamış, böylece de Osmanlı maliyesi tabir caiz ise bir daha toparlanamaz hale gelmiştir.

1880 yılında kurulan ve sadece vilayet merkezlerinde değil, sancaklarda da organize olan Duyun-ı Umumiye teşkilatı, sancaklarda başkâtipler tarafından idare edilmekteydi. 1311/1893 yılında *Çorum Duyun-ı Umumi Dairesinde* memur olarak Şakir Efendi, kâtip olarak da Ahmed Hamdi Efendiler görev yaparken; 1318/1900 tarihinde ise bu kurumun baş kâtipliğini Kamil Efendi, memurluğunu ise Hüseyin Efendi yürütmekteydi.

Nâfia Komisyonu

Şehrin imar ve iskanı ile ilgilenmekte olan bu komisyonun reisliğini mutasarrıf efendi yapmaktaydı. Onun dışında belediye başkanı, nüfus memuru, nâfia kâtibî, banka muhasebecisi ile diğer azalar da bu komisyonun üyelerini oluşturmaktaydılar. Çorum'da bu komisyonda 1318/1900 yılında yukarıda belirttiği-

miz şahıslar dışında mühendis Mazhar Bey, aza Hacı Zarif Bey, aza Şükrü Bey ile tahrîrât müdürü Halil Rüştü Efendi ve Nâfia Kâtibi Ahmet Efendi görev yapmaktaydılar.

Maârif Komisyonu

Sancaktaki eğitim-öğretim faaliyetlerinden sorumlu olan maârif komisyonu, livanın en önemli kurumlarından birini oluşturmaktadır. Çorum, kaymakamlıkla idare edildiği 1311/1893 tarihinde adı geçen komisyonun birinci başkanı müftü İbrahim Efendi, ikinci başkanı ise belediye başkanı Hacı Halil Efendi iken üyeler ise Rüşdiye'nin birinci öğretmeni Ali Rıza, Muhammed Efendi, Hafız Mustafa Efendi, Hacı Ömer Ağa, Ârif Efendi, Halil Rüşdü Efendi, Fazlı Efendi ve sandık emini ve kâtibi Hüseyin Efendilerden oluşuyordu. 1318/1900 yılında yani Çorum sancak haline geldikten sonra adı geçen komisyonun başkanlığını Mutasarrıf naibi yapmaktaydı. Diğer üyeleri ise evkaf müdürü, tahrîrât müdürü ve tapu kâtibi idiler. 1900 yılında Çorum *Maârif Komisyonu* şu isimlerden oluşuyordu: Başkan mutasarrıf yardımcısı Muhammed Said Efendi. Üyeler: evkaf müdürü Hacı Ulvan Efendi, Hacı Zarif Efendi, tahrîrât müdürü Halil Rüşdü Efendi ve tapu kâtibi Haşim Efendi. Yukarıda anılan yılda meârif komisyonunda okulları temsil eden bir görevli bulunmuyor olması dikkat çekicidir.

Zabıta Dairesi

1318/1900 tarihli salnâme, Çorum'da bir piyade ve bir de süvari alayının bulunduğu belirtmesine rağmen bu birlikler hakkında herhangi bir bilgi aktarılmamakta sadece Alay Beyi (Alay Komutanı) olarak Ömer Bey; Yüzbaşı olarak da Osman Ağa'nın adını vermektedir.

Polis Dairesi

Çorum ve Çorumlu'nun emniyetinden sorumlu olan polis teşkilatı ise 1318/1900 yılında şu isimlerden oluşuyordu: Komiser Sabit Efendi, polisler Hüseyin Efendi, Abdullah Efendi, Hafız Hüseyin Efendi, Nuri Efendi ve İbrahim Efendiler.

Reji Dairesi

Daha sonra tekel idaresi adını alacak olan *Reji Dairesi* temelde tütün vb. tekel kapsamına giren maddelerin üretim ve dağıtımına bakıyordu. 1318/1900 yılında bu dairede rabia rütbesine sahip Ömer Lütfi Bey görev yapmaktaydı.

Orman İdaresi

Geniş ormanlık sahaya sahip olan Çorum Sancağı'nda 1318/1900 yılında Orman dairesinde süvari memuru olarak Abdulkadir Efendi görev yapmaktaydı. Bu dairede aynı zamanda bir de ondalık memuru hizmet vermekteydi.

Vesâit-i Nakliye Komisyonu

1311/1893 tarihli salnâmeye göre başkanlığını kaymakam vekilinin yaptığı bu komisyonun diğer üyeleri Hacı Zarif Efendi, vergi kâtibi Enver Efendi, Tapu Kâtibi Haşim Efendi ve evkaf vekili Ahmed Efendiler idiler. Bu komisyon dışında o tarihte bir de *Turuk ve Meâbir Komisyonu* adında yollar ve geçitlerden sorumlu bir başka komisyon daha göze çarpmaktadır. Ancak 1318/1900 yılında yani Çorum sancak statüsüne kavuştuktan sonra bu komisyona rastlanmamaktadır, muhtemelen kaldırılmıştır.

1318/1900 yılında Vesâit-i Nakliye Komisyonunun başkanlığını belediye başkanı yürütmekteydi. Komisyon üyeleri ise şu isimlerden oluşurdu: Şükrü Efendi, Hamdi Efendi, Nuri Efendi, Hacı Mustafa Efendi, rabia rütbesine sahip Kâtip Hacı Hafız Efendi.

Muhacirin Komisyonu

Bu dönemde Çorum'da diğer birçok Osmanlı sancağında bulunmayan *Muhacirin Komisyonu* ile karşılaşmaktayız. Livanın en önemli komisyonlardan birini teşkil etmekte olan bu kurumu bu denli önemli kılan ise Çorum'un Osmanlı döneminde bir muhacir beldesi olmasıdır. Arşiv belgelerine göre Çorum'a Osmanlı döneminde Balkanlar, Kafkaslar ve Doğu'dan ciddi göç olmuştur. Adı geçen belgelerinde konu ile ilgili ciddi bilgiler mevcuttur. Biz sadece örnek kabildinden şunları zikredebiliriz:

Çorum'a en eski ve kapsamlı göç 1277/1860 yılında gerçekleşmiştir. Bu tarihte Çorum'a Nogay muhacirleri iskan ettirilmişlerdir.⁹ Kafkas kökenli Çerkeslerden olan Nogaylar dışında aynı kitleden Besni Kabilesi,¹⁰ Canpolad kabilesi,¹¹ ve Marşan kabileleri de zikredilen tarihlerde bu bölgeye göçmüş,¹²

9 Bk. BOA, A.MKT.UM. 447, 68.

10 Bk. BOA, A.MKT.UM. 222,3.

11 Bk. BOA, A.MKT.UM. 35,241.

12 Bk. BOA, A.MKT.UM. 1, 266.

şehrin içine, Karapınar Mahallesi'ne, yerleştirilmişlerdir.¹³ Devlet tarafından çok iyi karşılanan bu muhacirlere Çorum merkez ve köylerde evler de inşa edilmiştir.¹⁴ . 18/Ca/1309 (Hicrî) tarihli bir belgede Kafkas göçmeni bu insanların yerleştikleri köylerden üçünün Osmaniye, Mecidiyye ve Ertuğrul olarak isimlendirilmesine karar verildiği ifade etmesi,¹⁵-ki bu köylerin üçü de Kırk Dilim civarındadır- bu insanların meskun köylere değil de yeni iskana açılmış olan yerleşim birimlerine yerleştirildiklerini göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Çorum Sancağı, Osmanlı döneminde sadece Kafkaslardan göç almamış, aynı zamanda Bulgaristan tarafından da göç almıştır. Nitekim 1302/1884 tarihli bir belgeye göre buraya Vidin'den gelen muhacirler yerleşmişlerdir.¹⁶ Yine arşiv belgelerine göre buraya Kars'tan da göçmenler gelmiştir. Bu belgelere göre Kars göçmenleri Çorum'un merkezinde Selimiye adı verilen mahalleye yerleştirilmişlerdir.¹⁷ Belki de bu göçmenler Kars'ın Selimiye ilçesinden geldikleri için bu mahalleye asıl memleketlerinin adı verilmiştir.

Hicri 1327/1909 tarihli bir arşiv belgesine göre ise bu tarihte Batum dolaylarından Çorum'a bir göç yaşanmıştır. Şehre gelen bu göçmenler Beşik Tepe adındaki bölgeye yerleştirilmişlerdir.¹⁸ Ahıskadan gelen Muhacirlerin önemli bir kısmı Burun adındaki köye,¹⁹ bir kısmı da Çorum'un merkezine yerleştirilmişlerdir. Nitekim merkezdeki Hacı Nasrullah Mahallesi sakinlerinin çoğunluğunu Ahıska'dan gelen bu göçmenler oluşturmaktaydı. Bir arşiv belgesine göre Ahıskalılar ikamet etmekte oldukları bu mahallelerinin adını beğenmemiş, Mahmudiye olarak değiştirilmesi için Dersaadete müracatta bulunmuşlardır.²⁰

Çorum'a yerleşen bir başka muhacir gurubunu ise Karadağlılar oluşturmaktadır. 1333/1914 tarihli bir arşiv belgesinde Karadağ'dan Çorum'a önemli sayıda muhacirin geldiği ifade edilmektedir.²¹ Aynı tarihlerde Dağıstan'dan da

---

13 Bk. BOA, DH.MKT., 35, /2.

14 Bk. BOA, A.MKT.UM. 543, 24400.

15 Bk. BOA, İ.ŞD., 113/6761.

16 Bk. BOA, İ.DH. 932 /73878.

17 Bk. BOA, İ.DH. 932 /73878.

18 Bk. BOA, İ.DH. /1327/Z-20 1478.

19 Bk. BOA,İ.DH. /1322/Za-26 1431.

20 Bk. BOA, DH.MKT. 352 /72

21 Bk. BOA, DH.EUM.MH. 110 /67

muhacirlerin Çorum'a gelip yerleştikleri görülmektedir.²² Bu dönemde şehre yerleştiremeyenler ise Saz Değirmeni mevkiinde iskan ettirildikleri kaydedilmektedir. Arşiv belgelerine göre kendileri için bu bölgede bir de mescit inşa edilmiştir.²³

İşte Çorum'da kurulan Muhacirin Komisyonu bu göçmenlerin iskan sorunları, mali ve sosyal problemleri ile ilgilenmekteydi. Komisyonun başında belediye reisi bulunmaktaydı. 1318/1900 tarihli salnâmeye göre komisyon üyeleri ise: Nuri Efendi, Abdurrahim Ağa, Hacı Mustafa Efendi ve Hacı Ârif Ağa'dan oluşuyordu.

Posta ve Telgraf Dairesi

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde ülkedeki yerleşim birimlerinin tamamını bir birine bağlayan büyük bir posta ağı kurulmuştu. Daha sonra Kurtuluş Savaşı yıllarında Anadolu'nun muhtelif yerlerinde, işgalci güçlere karşı harekete geçen direnişçilerin birbirleri ile irtibat kurup, organize birlikler haline gelmesine de katkı sağlayacak olan bu teşkilat, Osmanlı'nın önem verdiği merkezi teşkilatların en büyüğü ve en kapsamlısıydı. Salnâmelerde yer almasa da arşiv belgelerine göre Çorum'a telgraf hicri 15/R /1285 (30/E/1285) tarihinde gelmiştir.²⁴ Ancak 1305/1887 tarihli bir arşiv belgesine göre bu telgrafhane yeterli olmamış, yeni bir telgrafhanenin kurulmasına karar verilmiştir.²⁵

Posta teşkilatının taşıyabildiği eşyalar ve bunların taşıma ücretleri ile ilgili bilgiler sadece 1897 tarihli salnâmede yer almaktadır. Bu bilgileri aşağıda olduğu gibi aktarıyoruz:

15 grama kadar olan posta 40 para idi, ağırlığı 15 gramı geçen mektuplardan her 15 gram için 40 para ücret alınır. Taahhütlü mektup ise ücretine ilave olarak kırk para taahhüt ücreti, 10 para da taahhüt senedi için alınmakta idi. Kitap, risale ve gazetenin her elli gramından 10 para, yüz gramı geçmesi durumunda her elli gram ve küsüratı için 10ar para alınır. Ağırlığı iki kğdan fazla olan malzemeler ise taşınmazdı.

Vilayetlet arası telgrafın her bir kelimesinden kırk para alınırken, Vilayet

22 Bk. BOA, A.MKT.UM. 84,22.

23 Bk. BOA, A.MKT.UM. 10, 322.

24 Geniş bilgi için bk. BOA, İ.ŞD., 9, 457.

25 Bk. BOA, DH.MKT. 1513 /13

dahilindeki telgrafların her kelimesinden 20 para, eğer telgraf deniz ötesine gidecek ise her kelimededen 60 para ve ayrıca 7.5 kuruş alınırdı. Acele telgrafların ücreti ise yukarıda zikredilen rakamların üç katı idi.

1315 ile 1319 yani 1897 ile 1901 yılı Ankara vilayet salnâmesine göre bu kurumun Çorum'daki yöneticisi Hasan Efendi idi. 1318/1900 Çorum'da Telgraf Müdürü olarak salise rütbesine sahip Hasan Efendi çalışıyor iken; Muhabere Memuru olarak da Tal'at Efendi görev yapmaktaydı.

Belediye Dairesi

Osmanlı Sancaklarının kuşkusuz en önemli kurumlardan bir diğerini belediyeler oluşturmaktadır. Şehrin temizliğini yapan ve içme suyu sağlayan belediye, aynı zamanda sağlık hizmetleri de vermekteydiler. Sancaklardaki hastaneler bu kurumlarımıza bağlıydı.

Belediye başkanları devlet tarafından atanmasına rağmen belediye meclisinin önemli bir kısmı seçimle belirlenirdi. Seçimlerin adil olmasına özen gösterilir, seçimlere müdahale eden zevat cezalandırılırdı. Nitekim 1331/1912 tarihli bir arşiv belgesine göre o tarihlerde cereyan etmiş olan seçimlere Çorum Mutasarrıfı Hilmi Efendi'nin müdahale ettiğine dair, sandık Emni Mustafa Efendi'nin ihbarı ciddiye alınmış ve Dahiliye Nezareti tarafından gerekli tahkikat yaptırılmıştır. Ancak tahkikat sonucunda ihbarın asılsız olduğu anlaşılmıştır.²⁶

Osmanlı Döneminde Çorum'da hizmet veren Belediye başkanları ve Belediye Meclisi Üyelerine gelince; 1293/1876 yılında Çorum belediye başkanlığını aynı zamanda Çorum kaymakamı olan Halil Efendi, yardımcılığını Ahmet Ağa yapıyorlardı. Azalar ise şu isimlerden oluşuyordu: Hacı Abdurrahmanzade Hamdi Efendi, Göklüzade Hacı Hasan Efendi, Kapıcızade Ahmet Ağa, Çöplüzade Hacı Ali Efendi, Celebzade Ahmet Efendi, Kâtip Mustafa Efendi ve sandık emini Ârif Efendi. 1307/1889 tarihli bir arşiv belgesine göre Çorum Belediye Reisiliğini yapan Halil Efendi rütbe-i saliseye sahip olduğu ifade edilmektedir.²⁷ 1318/1900 yılında da belediye başkanlığını Hacı Halil Efendi'nin yürütmekte olduğu ifade edilmesi, adı geçen zatın uzun süre bu görevde kaldığını göstermektedir.²⁸ Aynı tarihte belediye meclisi üyeleri şu isimlerden oluşuyor-

---

26 Bk. BOA, DH.İD. 81/1 /9

27 Bk. BOA, İ, DH., 1164, /91038.

28 Çorum'un ilk Belediye Başkanı olarak bilinen Mazlumoğlu Hacı Halil Ağa 1990 yılının sonuna kadar bu görevi deruhte etmiştir . Bk. Ethem Erkoç, *Çorum'un İlk Belediye Başkanı*

du: Said Efendi, Nuri Efendi, salise rütbesine sahip Salih Efendi, Hacı Mustafa Efendi, Hacı Ârif Efendi, Abdurrahman Efendi, gayri Müslimlerden Kurupi Efendi, kâtip olarak Hacı Hafız Efendi, Müfettiş olarak Mahmud Efendi, sandık emini olarak Hacı Ahmet Efendi, çavuş olarak da Muhammed Efendi.

Çorum'un Fiziki Yapısı

Salnâmeler önce şehrin kurulduğu coğrafya ile başlamaktadırlar. Nitekin hemen hemen her salnâmede Çorum'un bir ovanın içerisinde kurulduğu, etrafının gayet güzel bağ ve bahçeler ile dopdolu olduğu, temiz, düzenli, geniş ve güzel caddelerinin bulunduğu anlatılmaktadır. Salnâmelerden edindiğimiz bilgilere göre Çorum günümüzde olduğu gibi Osmanlı döneminde de temiz ve düzenli bir şehir yapısına sahipti. Şehrin en büyük caddelerini Samsun, İstanbul ve Yozgat caddeleri oluşturmaktaydı. Yozgat Caddesi bu günkü askeriye'nin önünden geçiyor iken, Samsun Caddesi ise Pir Baba Çamlığı'nın önünden geçiyordu. İstanbul Caddesi ise Samsun Caddesi'nin batısına düşüyordu.

Şehrin merkezini saat kulesi ve çevresi oluşturmaktaydı. Hemen hemen Osmanlı kentlerinin tamamında olduğu gibi Çorum Sancağının merkez bölgesinde mescit yani ulu cami, pazar, hamam ve devlet daireleri yer almaktaydı.

Salnâmeler bu merkezi unsur ile ilgili bilgi verirlerken kuşkusuz sadece merkezin değil aynı zamanda şehrin en önemli figuru olan **Ulu Camii** bir başka ifade ile **Camii el-Kebir** ile başlamaktadırlar. Burada, Camii el-Kebir'in Selçuklular döneminden kaldığı kaydedildikten sonra, son dönemlerde aslı üzere tamirat geçirdiği de ilave edilmektedir. Bilindiği gibi Çorum Camii el-Kebir'i Selçuklu Sultanı Alaeddin tarafından inşa edilmiştir. Daha sonra Osmanlı hanedanlarından Sultan IV. Murat tarafından restore edilerek ibadete açık kalması sağlanmıştır. Bu restorasyondan dolayı da Camii zaman zaman Murad er-Rabi' (Dördüncü Murad) camisi olarak da isimlendirilmiştir. 1904 tarihli salnâmede yukarıdaki bilgilere ilave olarak; caminin çevresinde iki şadırvan ve bir çeşme ve 25 odadan oluşan bir medresenin (Camii Kebir Medresesi) bulunduğu ifade edilmektedir. Yine bu salnâmede bahis mevzuu avluda Müşir Hacı Hasan Paşa tarafından yaptırılmış bir kütüphanenin de bulunduğu bilgiine yer verilmiştir. Salnâmeler Çorum'un en önemli tarihi mekânı olan bu yapının mimarisi hakkında ayrıntılı bilgi vermemelerine rağmen, ahşaptan yapılmış olan kapısı ve minberi ile, taştan yapılmış mihrap ve minaresinin sanat açısından çok değerli

Mazlumoğlu Hacı Halil Ağa, Çorum 2006, 19.

olduklarını belirtmektedir.²⁹

Kuşkusuz Ulu Cami IV.Murad döneminde yapılan yukarıdaki tamirat dışında da bazı tamirler görmüştür. Hicri 1200 yılında deprem nedeniyle kullanılamaz hale gelen cami, Yusuf Bahri Efendi'nin öncülüğünde ve Çapanoğlu Süleyman Bey'in yardımı ile tamiratına başlanmış ve oğlu Abdulfettah bey zamanında yani hicri 1255 tarihinde tamamlanmıştır. Bu tarih, yukarı müezzinliğin arka tarafındaki kitabede de yer almaktadır.³⁰ Bir diğeri ise 1911 yılında meydana gelen depremden sonra yapılanıdır. Çorum'da büyük bir yıkıma neden olan bu depremden sonra Ulu Camii yeniden restore edilerek ibadete açılmıştır. Ancak bu tadilatlarda asli özellikleri korunmuştur.³¹

Hükümet Konağı: Şehrin merkez bölgesindeki ikinci önemli figür ise kuşkusuz hükümet konağıdır. 1894 yılına ait salnâmede bu önemli kurum hakkında bilgiler bulunmaktadır. Buna göre zikredilen tarihte hükümet konağının 18 odası mevcuttu.³² Hastane ve telgrafhane de aynı binanın içerisinde yer alıyordu.³³ Hemen yanında da 20 baş hayvanın barınabileceği büyüklükte bir ahır

29 Arşiv belgelerine göre Dördüncü Murad Camiine ait bir çok vakıf bulunmaktaydı. Bk. BOA, İ.EV., 42, /1324/N-04.

30 Bk. İhsan Sabuncuoğlu, *Çorum Tarihine Ait Derlemelerim*, Ankara 1972, I, 25.

31 Hicri 1328/1910 yılında Çorum'da meydana gelmiş olan bu depremden sadece Dördüncü Murad camisi değil bir çok yerleşim birimi zarar görmüş, bir çok insan da vefat etmiştir. 10/B /1328 (1910) bir belge, Çorum'da meydana gelen bu deprem hakkında merkezin iteği üzerine bili verildiği ve halka gerekli yardımın yapılmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bk. BOA, DH.MUİ. 113 /40.

32 Hükümet Konağı ile ilgili Arşiv belgelerinde de bilgiler bulunmaktadır. Nitekim 1306 tarihli bir belgeye göre hükümet konağı daha önce inşa edilmiş olmasına rağmen anılan tarihte ciddi anlamda tamirat görmüştür.[Bk. BOA, DH.MKT., 1580, /50.] Aynı tarihli bir başka belgeye göre tamirden ziyade yeniden inşa edilmiştir. Hatta adı geçen bina şehirde bulunan ikinci hükümet konağıdır. Bundan önceki bina yeni, kullanılmaya müsait olmasına rağmen 1305/1888-9 tarihinde Çorum'a mutasarrıf olarak atanan Pertev Bey [Bk. İ.DH. 1053 /82645] tarafından yeni bina inşa edilmiş, bunun üzerine devleti zarara soktuğu gerekçesi ile hakkında vaki olan şikayet üzerine tahkikat açılmıştır. [Bk. DH.MKT 1569 /101] Pertev Bey, eski binayı ise Adliye'ye terk etmiştir. Bk. Y.A..RES. 83 /31

33 Osmanlı döneminde, Sancaklarda bulunan sağlık kuruluşları belediyelerin emrinde bulunmaktaydı. Tıbbiye Mekteplerinden mezun olan yeni hekimler çektikleri kuralar ile atandıkları sancaklarda göreve başlamaktaydılar. Örnek kabilinden 14/B /1336 (Hicri) tarihli belgeye bakılabilir. Bu belgede mekkeb-i tıbbiye'den henüz mezun olmuş ve Çorum Belediyesi tabipliğine atanmış olan İsmail Şevket Efendi'nin durumu ale alınmaktadır. Bk. [BOA, DH.MKT., 244, /26.] 1307/1890 tarihinde ise Çorum tabipliğini Mehmed Yahya Efendi adında bir hekim yapmaktaydı.[İ.DH. 1184 /92689]. Çorum hastanesinin adı ise bir çok yerleşim biriminde olduğu gibi Çuraba Hastanesi adını taşımaktaydı. [DH.UMVM 17 /17].

mevcuttu. 1904 tarihli salnâmede verilen bilgilerden binanın daha sonra genişletildiği ve yanına iki ayrı bloğun ilave edildiği anlaşılmaktadır. Bu bloklardan biri mülki idare ve belediye tarafından kullanılıyordu. Bunlar tarafından kullanılmakta olan blokta 1 mescit ve 25 oda yer alıyor iken, adliyenin kullandığı blokta ise bir mescit ve 13 oda mevcuttu. Askeriye tarafından kullanılmakta olan üçüncü blokta ise sadece 8 oda vardı. Hükümet merkezinin bahçesinde ise kargirden sağlam bir askeri depo, kadın ve erkeklere ait bir de hastane yer alıyordu. Telgrafhane, daha sonraki tarihlerde, reji dairesi (tek el idaresi) ile birlikte şehrin dışına, silahhânenin karşısına, bir başka ifade ile Yozgat Caddesine taşınmıştır.

Saat Kulesi ve çevresi: Şehrin bu merkezi unsurunda Müşir Hasan Paşa tarafından inşa ettirilmiş olan bir de saat kulesi bulunmaktaydı ki bu saat kulesi günümüzde şehrin simgesi haline gelmiş durumdadır. Saat kulesinin çevresi ise gayet hareketli bir **pazar** yeri idi.³⁴ Yine bu merkezi bölgede han ve hamamların bulunduğu da anlaşılmaktadır.

Salnâmelerde sadece merkezi unsurlar değil çevre hakkında da bazı bilgiler yer almaktadır. Şimdi bu bilgilere bakalım:

Çorum Kalesi: Salnâmelerde üzerinde en çok durulan mekânların başında kuşkusuz Çorum Kalesi gelmektedir.³⁵ Hemen hemen her yılın salnâmesi bu kaleye değinmekte ve buranın oldukça eski bir dönemde inşa edildiğini söylemektedir. Bilindiği gibi Çorum Kalesi Müslüman Türkler tarafından inşa edilmiştir. Çorum Tarihi ile ilgili bir eseri bulunan Nazmi Tuğrul'un da dikkat çektiği gibi, kalenin yapı malzemesi olarak kullanılan taşlardan bazısının üzerinde Latin harfler bulunmaktadır. Bizans dönemine ait olan taşların gelişi güzel kullanılmış olması bu yapının Bizans'a ait olmadığını en büyük kanıtı olarak karşımızda durmaktadır.³⁶ Ancak dikkatimizi çeken bir başka husus ise kalenin

34 Şehir merkezinde bulunan bu çarşı 22/M/1332 (1913) tarihinde yanmıştır. Bu yangın üzerine Çorum belediyesinin öncülüğünde yeniden kurulmuştur. Bu yeni inşada çarşı içi yolların genişletildiği, buna uymayanlara ruhsat verilmediği kaydedilmektedir. Bk. BOA, DH.İD., 161/1./15.

35 Salnâmelerde ifade edilmese de Çorum kalesi şehrin en önemli birimlerinden biri olduğu anlaşılmaktadır. Zira *Tımar Tevcihat Defterinde* adı geçen bu kalede muhafız, kethüda, dizdar, meremmet, pasyan, imam, topcu ve serbölük gibi muhtelif memuriyetlere sahip görevlilerin çalıştığı ifade edilmektedir. Bu durum kalenin değişik amaçlarla da kullanıldığını akla getirmektedir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. BOA, MAD.d., 1/-1, 42.

36 Konu ile ilgili olarak bk. Nazmi Tuğrul, *Çorum Tarihi ve Coğrafyası*, Çorum Vilayet Matbaası, 1927 Çorum.

yapı malzemesinin daha önceki bir binaya ait olduğudur. Bu binaya ait olan sütunlar dahi yatık bir şekilde kullanılmıştır. Bunun nedeni ise Çorum'da meydana gelen depremden sonra şehrin yeniden imar edilmesidir. Bilindiği gibi Çorum'un Danişmend Melik Ahmet Gazi tarafından fethedildiği yıllarda yani 1075 yılında şehirde büyük bir deprem meydana gelmişti. Yerle bir olan şehir yeniden kurulduğunda yıkıntılardan elde edilen devşirme malzeme kullanılmıştır. O zamanlarda Çorum'u kuşatan bir kalesi vardı. Söz konusu kale de bu depremde yıkılmıştır. Şimdiki kale ise bu devşirme malzeme kullanılarak inşa edilmiştir. Malzemenin büyük bir kısmı ise şimdiki Albayrak İlk Öğretim Okulu'nun yerinde bulunan Bizans Tekfuruna ait saray kalıntılarından getirilmiştir.³⁷

Salnâmeler, Kale'nin oldukça erken bir dönemde iskana açıldığını göstermektedir. 1895 salnâmesine göre Kale'nin içerisinde 45 ev bulunmaktaydı. Ancak 1904 ve 1909 tarihli salnâmelerde 20 evin bulunduğu kaydedilmektedir. Bilindiği gibi kaleler daha çok savaş esnasında sığınılmak üzere inşa edilmiş mekânlardır. Bazı kalelerde zaman zaman yöre idarecilerinin de ikamet mekânları bulunmaktaydı. Yani yörenin yöneticileri de bazen kale surlarının içerisinde ikamet etmekteydiler. Ancak Çorum kalesi oldukça farklıdır. Burada mülki idareye mensup şahıslar değil, sivil vatandaşlar ikamet etmekteydi. Kaleyi ziyaret etmeden önce buranın, İslam kentlerindeki tipik kalelerden biri olabileceğini düşünüyordum. Başta Bağdat olmak üzere daha sonra kurulmuş olan İslam kentlerinin tamamında var olan kalelerin merkezinde mabet yani cami, caminin çevresinde de bir iskan bölgesi yuvarlak olarak şekillenmekteydi. Çorum kalesinde ise, girişinin solunda küçük bir cami bulunmaktadır. Daha sonra sağa ve sola birer koridor uzanmaktadır. Bu koridor ileri bir noktada birleşmektedir. Kalenin içerisinde bulunan evler bu koridorun sağında ve solunda yerleşmiştir. Evet Çorum kalesindeki bu yapılanma örneği İslam kentlerinin hiç birinde bulunmamakta, kendisine özgü bir özelliğe sahiptir.

Öteden beri önemli mekânlardan biri olan bu kale 27/L/1111 (Hicrî) tarihli bir arşiv belgesine göre muhafızlar tarafından korunmaktaydı. Nitekim bahis mevzuu tarihte bu kalenin muhafızlığını İbrahim, dizdarlığını ise Hüseyin adında iki şahıs yapmaktaydılar.³⁸

37 Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Rifat Arıncı, "Arzda ve Yurdumuzda Zelzele Bölgesi", *Çorumlu Dergisi*, yıl: 1941, sayı: 29, ss: 899-901.

38 Bk. BOA, AE.SMST.II, 20, 1947.

Hapishane: Çorum'un fiziki yapısı anlatılırken üzerinde durulan bir başka mekân ise hapishanedir. 1318/1900 tarihli Ankara vilayet salnâmesine göre hükümet konağının bahçesinde bulunan bu yapının mimari özellikleri hakkında bilgi verilmemesine rağmen özellikle kadim bir bina olduğu zikredilmiştir. Sair arşiv belgelerini esas aldığımızda ise bu kadim bina sonraki yıllarda yıkılmış yerine yeni ve daha modern bir hapishane inşa edilmiştir.³⁹ İnşaat devam ederken Çorum Kışlasından hapishane olarak yararlanılmıştır. **Çorum Kışlasına gelince;** 1318/1900 tarihli salnâmeye göre çevre illerde eşi ve benzeri bulunmayan bu kışla, Yozgat Caddesi üzerinde yer almaktaydı. İki alay askeri barındıracak büyüklükte olan kışlanın yanı başında bir cephanelik, yakınlarında da bir askeri karakol bulunuyordu. Keza burada bir silahhane ve bir de gazhane mevcuttu. Salnâmelerde bu kışlanın ne zaman inşa edildiği belirtilmemiş olmasına rağmen bu boşluk arşiv belgeleri tarafından doldurulmuştur. Adı geçen belgelere göre bu tarihi kışla Kastamonu kışlası ile birlikte hicri 1254/1838 yılında inşa edilmiştir.⁴⁰ 1318/1900 tarihli salnâmeye göre Hatap Deresi, Harami Deresi ve Samsun yolu üzerindeki Çic Beli'nde de birer tane karakol mevcuttu.

Derbentler: Geçmişi on dördüncü miladi asra kadar gitmekte olan Osmanlı Derbent tesisleri etrafı duvarlarla çevrili bir kale ile yanındaki han, cami, okul veya medrese ile pazardan oluşmaktaydı. Eski ribatlara benzeyen derbentlerin bazısı zamanla köy ya da kasabaya da dönüşmüştür. Daha çok yolların kavşak noktalarında kurulan ve yolculara ya da yolda kalmışlara hizmet veren derbentlerin bazısında askeri birlikler de barınır. Buraya yerleşenler yaptıkları hizmete mukabil devlet vergilerinin bazılarında muaf olurlardı. Çorum'da

39 Çorum, Anadolu'nun içlerinde bulunduğu ve hiçbir zaman dış tehditlere maruz kalmadığı için güvenli bir şehir olarak kabul edilmiş ve başta yabancı uyruklu suçlular olmak üzere bir çok özellikle siyasi suçlu buraya tehcir edilmiştir. Zorunlu ikamete tabi tutulan bu sımalar dışında da bir çok mahpusun da Çorum'a getirildiği anlaşılmaktadır. Bunun için de hapishane'nin sağlık koşullarının iyileştirilmesi için önemli bazı icraatların yapıldığı da belgelerden ortaya çıkmaktadır. Nitekim 1323/1905 tarihli bir belgeye göre hapishane'nin hijyen koşullarının sağlanamaması nedeniyle yeni bir binanın yapılmasına karar verildiği ve bunun için bir plan hazırlandığı anlatılmaktadır. [Bk. Boa, DH.TMIK.S., 58 /47]. 1328/1910-1 tarihli bir belge ise hapishane kuruluncaya kadar da mahpusların askeri kışlaya aktarıldığını belirtmektedir. Bu durum Osmanlı döneminde mahpus dahi olsa insana verilen önemi göstermesi açısından önem arz etmektedir. [Bk. BOA DH.MUİ., 117 /26] 1329/1911 tarihli bir belgede ise hapishane inşaatının hala devam ettiği görülmektedir. [Bk. BOA, DH.MB.HPS., 34 /5] 1330/1911-2 tarihli bir belge ise hapishane bitip hizmete açıldığını, koruna bilmesi için de buraya muhafızların gönderilmesi gerektiği ifade edilmektedir. [Bk. BOA, DH.MB.HPS. 101 /13]

40 Bk. BOA, HAT, 529, 26068.

iki adet Derbend bulunmaktaydı. Bu derbentlerden biri Hatab, diğeri ise Çiçek adını taşımaktaydı. İnşaat masrafları Nizamiye Hazinesi'nden karşılanan bu derbentlerin⁴¹ kalıntılarının günümüze gelip gelmediği bilinmemektedir.

Salnâmelerde yukarıdaki bilgilerin dışında şehirde kaç ev, han, hamam, dükkan, cami, namazgâh, kahve, değirmen, kıraathâne bulunduğuna dair de önemli bilgiler mevcuttur. Örnek olarak bu salnâmelerden dördündeki bilgileri tablo şeklinde aşağıda verelim:

1897 tarihinde şehirde	1904'de ise	1909
8283 ev	125 Çeşme	3673 ev
4 hamam	4 Hamam	11 dükkan
7 han	1061 Dükkan ve mağaza	4 hamam
21 kahvehane	13 Han	6 han
1 un fabrikası	25 Kahvehane	135 çeşme
10 kargir köprü	3 Kraathane	7 Şadırvan
11 medrese	73 Dabbağhane	1 Kilise
3 kütüphane	411 Bahçe 5862 bağ	37 Cami ve mescit
4 hamam	3 Un fabrikası	10 medrese ⁴²

41 Bk. BOA, DH.MKT., 1581, /74.

42 Çorum'da var olan medreseler şunlardır:

1.Vezir Kara Mustafa Paşa Medresesi: Aynı zamanda bir Daru'l-Hadis'e de sahip olan bu medresenin bir çok akarı ve vakfı bulunmaktaydı.

2. Süleyman Fevzi Paşa Medresesi: Bu medreseye ait kargir bir kütüphane de bulunmaktaydı. Buradaki kitaplar daha sonra Hasan Paşa Kütüphanesi'ne aktarılmıştır. Kitapların kayıtları defferi de hala Hasan Paşa Kütüphanesi'nde korunmaktadır.

3.Ahmet Hulusi Paşa Medresesi: Eski kaymakamlardan biri olan Ahmet Hulusi Paşa'ya ait İstanbul'da bir mektep; Çorum'da ise bir cami ve medrese bulunmaktaydı. Hicri 1259 yılında Çorum'daki medresenin müderrislerinden biri Hacı Hüseyin Efendi olup bu hizmetlerine karşılık maaş almaktaydı. Hicri 1312 yılında ciddi tamir görmüş olan medresede eğitim ve öğretim sürdürülmüştür.

4.Emir Ahmet Mahallesi Medresesi: Bu medrese aynı zamanda Kurtoğlu Medresesi olarak da bilinmektedir. Medreseye ait bir çok vakıf mevcuttu.

5.Muzafferiyye Medresesi: Muzaffer Paşa Medresesi olarak da bilinmekte olan bu medresenin bir çok vakfı bulunmaktaydı. Buranın müderrislerinden İbrahim Efendi öldükten sonra 1325 hicri tarihinde derslerini ikmal eden oğlu İbrahim Hakkı Efendi müderrisliğe geçmiştir.

1 rüşdiye medresesi 10 adet sibyan ve ibtidaiyye okulu 11 han 1055 dükkan 73 dabbağhane 3 kraathane 25 kahvehane	120 Değirmen 4268 Ev bulunmaktaydı	4 Tekke 2 kütüphane
--	---------------------------------------	------------------------

Yukarıdaki tablo incelendiğinde kahvehânelerin sayısında fazlalık dikkat çekmektedir. Bu durum Çorum şehrindeki işsizlik oranı ile ilgili de bir fikir vermektedir. Bilindiği gibi bir yerleşim birimindeki kahvehânelerin yoğunluğu oradaki işsizlik oranı ile doğru orantılı olarak seyretmektedir.

Mahalleleri

Salnâmelerde Çorum mahallelerinin sadece adları zikredilmekte, bunlar ile ilgili teferuatlı bilgi sunulmamaktadır. Buna göre Osmanlı'nın son döneminde Çorum'da şu mahalleler bulunmaktaydı: Kaleiçi, Hisar, Sancaktar, Acelisani, Sofular, Şeyh Eyûb, Hacı Recep, Gulâbî Bey, Kıptiyân, Çâkır, Futuşân, Emir Ahmet, Burhan Kethüda, Çepni, Karaman Çavuş, Çiftlik, Narlu, Hacı İsmail, Ak Bekar, İsa Halife, Uç, Sağrıci, Emir Ahmet, Hacı Nasrullah⁴³, Karakeçili,

6.Hüsametdin Efendi Medresesi: Demirlikarahisar dolaylarında bulunmakta olup. Vakıfları mevcuttu.

7.Fatıma Hatun Medresesi: Çorum'un mütebahir ve yardımsever zenginlerinden olan Fatıma Hatun tarafından inşa edilmiş olan bu medrese, hicri 1273 tarihi cavarında Konyalı Mustafa Baba tarafından Mevlevihane haline getirilmek istendiği kaydedilmektedir.

8.Gülâbi Bey Medresesi: Bu gün hala kendi adıyla anılmakta olan medresenin bitişiğinde bir de cami bulunmaktaydı. 1316 yılında Ruusu Humayun Kisedarı Ömer Tehci Efendi'ye ait olan vakıftan tamir edilmiş olan bu medrese uzun yıllar Çorum'a hizmet vermiştir. Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. İhsan Sabuncuoğlu, *Çorum Mearif Hayatı Hakkında Bazı Notlar*, İl Basım Evi, Çorum 1948.

43 Bu mahalle sakinlerini Ahıska'dan gelen Türkler oluşturmaktaydı. Bk. .BOA, DH.MKT. 352 /72. Bu mahalleye daha sonra Mahmudiye mahallesi adı verilmiştir. Bunun nedeni de büyük bir ihtimalle Ahıska Türklerinin o dönemdeki yöneticilerindenbirisinin Mahmud adında olmasıdır.

Cami el-Kebir, Akpınar, Arap Ahmed, Hacı Gevan, Hiberlu, Fatıma Bacı, Şeyhler, Medrese, Hacı Kemal, Ciriş, Hacı Yusuf, Hacı Davut, Kubbeli, Pazar, Hıdırlık, Erzurum Sultan, Yabancıyân Berekendesı, İbrahim Ağa Obası, Yabancıyân,⁴⁴ Kubbeli Mahallesi,⁴⁵ 1318/1900 tarihli Ankara vilayet

- 44 Çorum Bir Sürgün yeri olduğu için buraya dışardan bir çok yabancı gelmiştir. Bunların ikamet etmekte olduğu mahalle de kendi adlarıyla anılmış, *yabancıyan* mahallesi denilmiştir. Çorum'a sürülen yabancılara aşağıdaki şahısları örnek olarak verebiliriz:

Belge Tarih ve No Belgeler Osmanlı Arşivinde (BOA) bulunmaktadır	Şahsın Adı Ve ülkesi
25/C /1333 (Hicrî) DH.EUM.5.Şb, 12 /29	Bahçecik Amerikan Mektebi Müdürü James Macnot'un
02/B /1333 (Hicrî) H.EUM.5.Şb 13 /2	Bandırma, Karesi, Sultançayır borasit madeni direktörlerinden Cayiz Yanin
15/B /1333 (Hicrî) DH.EUM.5.Şb 13 /22	Leon isimli römorkörde ateşçilik yapan İngiliz aslı Dimitri Makromal
09/Ş /1333 (Hicrî), DH.EUM.5.Şb 14, /24	İngiliz vatandaşı Archibald Forder
12/Ş /1333 (Hicrî), DH.EUM.5.Şb, 14, /33	İngiliz vatandaşı MacGail
20/L /1333 (Hicrî), DH.EUM.5.Şb 16, /31	Pera Palas Oteli Müfettişi Fransız vatandaşı Monteny'o'nun
18/S /1334 (Hicrî), DH.EUM.5.Şb 20, /13	İngiltere vatandaşı Derayer
20/Ra/1334 (Hicrî), DH.EUM.5.Şb, 20, v /62/C	Zonguldak'ta fener memuru iken Çorum'a sürülen Fransa vatandaşı Desebles
20/Ra/1334 (Hicrî), DH.EUM.5.Şb, 22, /62/D	Karadağ ahalisinden Georgi Goraniç
17/R /1334 (Hicrî), DH.EUM.5.Şb, 21, /61	Fransız vatandaşı Frerler
28/Z /1333 (Hicrî) DH.EUM.5.Şb 18 /39	İtalya vatandaşı Aleksandr Kalinçeli
19/Ra/1333 (Hicrî), DH.EUM.5.Şb 9 /4	Rusya vatandaşı Petro Pavlo
10/R /1333 (Hicrî), DH.EUM.5.Şb 9 /60	Mesageri Maritime Acentesi Batos
22/R /1333 (Hicrî) DH.EUM.5.Şb 10 /32	İngiliz vatandaşı Kostantin Nikolayidis
06/Ca/1333 (Hicrî), DH.EUM.5.Şb 10 /51	Rusya vatandaşı Abdülkerim
08/Ca/1333 (Hicrî) DH.EUM.5.Şb 10 /57	Osmanischer Lloyd gazetesi muharrirlerinden Kaufman
12/Ca/1333 (Hicrî), 11, /2, DH.EUM.5.Şb	Fransız vatandaşı Aleksandır Berof, Jul ve Edward Lakaz ile Pol Gamen'in, İngiliz vatandaşı Churchill
16/Ca/1333 (Hicrî) DH.EUM.5.Şb 11 / 10	Rus vatandaşı Honore Czarkowski
20/Ca/1333 (Hicrî), DH.EUM.5.Şb, 11, /21	Fransız vatandaşı Gaston Laltan
04/C /1333 (Hicrî) DH.EUM.5.Şb 12 /4	Penayot İstamos

16/Ca/1333 (Hicrî), DH.EUM.5.Şb, 11 /10	Rus tebeasından Honore Czarkowsk
27/Ca/1334 (Hicrî) 4 /31	Yunan Kostantin Çalas
19/B /1334 (Hicrî), DH.EUM.5.Şb, 24, /33	Fransızlar tarafından Meis adasından kaçırılan dokuz kişiye misilleme olarak Dersaadet'te bulunan Fransızlardan altı erkek ve bir kadının Çorum'a sevk olundukları.
13/N /1334 (Hicrî), DH.EUM.4.Şb, 7 /8	Bağdad Muhasebe-i Hususiye Başkâtibi Mehmed Ali
06/Za/1334 (Hicrî) DH.EUM.5.Şb , 28, /9	İtalya tebeasından Kostantin veled-i Aberdi'nin
12/Za/1334 (Hicrî) DH.EUM.5.Şb 28 /17	Fransız tebeasından Josef Karabet veled-i Antuvan
12/Za/1334 (Hicrî), DH.EUM.5.Şb 28 /19	Fransa vatandaşı Antuan Teriko. Hatta bu zat sürgün esnasında Çorum'da bir kuduz köpek tarafından ısırılmış, İstanbul'da tedavisi yapılmak üzere başkente gitmiş, iyileşince yeniden Çorum'a dönmüştür. Çorum'da sürgün iken kuduz köpek tarafından ısırılanların bir başkası ie Rus vatandaşı İsmail Şemseddin'dir.
	Fransız vatandaşları Aleksandır Brut, Jul Lakaz, Edward Lakaz ve Pol Gamen
02/S /1335 (Hicrî) DH.EUM.5.Şb, 31, /2.	İtalya vatandaşı Kostantin oğlu İrdi'nin Amedee İvo
22/R /1335 (Hicrî) DH.EUM.5.Şb 33 /28	Rus vatandaşı Musevi asıllı Haymoviç
09/Ca/1335 (Hicrî) DH.EUM.5.Şb 34 /11	Rus vatandaşı Madam Yani Gıtano ve ailesi
09/C /1335 (Hicrî) DH.EUM.3.Şb 21 /7	Zonguldak'ta Osmanlı Maadin Şirketi'nde görevli iken Çorum'a sürülen Yunanlı Makiris
11/C /1335 (Hicrî) DH.EUM.3.Şb 21 /9	Union Sigorta şirketi Samsun Acentesi temsilcisi Ayvad oğlu Kostı Andon
03/Ş /1335 (Hicrî) DH.EUM.MH. 154 /75	Rus vatandaşı Vasil Petra. Vasil bey bu sürgün esnasında Çorum'da ölmüştür.
29/Za/1335 (Hicrî) DH.EUM.5.Şb 44 /13	Fransa vatandaşı Jak Dinoderes; Çorum'da ikamete mecbur edilmiş, ancak daha sonra Ankara'ya gönderilmiştir.
01/Z /1335 (Hicrî), DH.EUM.5.Şb 44 /26	Fransa vatandaşı Jir Vahnad
06/Z /1335 (Hicrî) DH.EUM.5.Şb 44 /38	Rusya vatandaşı Kafkasyalı Prens Kamil Atalof

12/M /1336 (Hicrî) DH.EUM.5.Şb 47 /15	Fransa vatandaşlarından Oktave Ziro, Dafos ve Piyer Bukonyano
---------------------------------------	---

Çorum'a sadece diğer devletlerin vatandaşları değil aynı zamanda Osmanlı vatandaşlarından siyasi ve adi bazı suçlular da sürgün edilmiştir. Şimdi bunlardan birkaç örnek zikrelelim:

02/Ş /1337 (Hicrî), DH.EUM.MH., 190 /5	Terlikçi Salih Efendi'
06/Ş /1337 (Hicrî) DH.EUM.MH., 190 /49	Siyasi suçlulardan Lütffi
12/Ca/1335 (Hicrî) DH.EUM.3.Şb 20 /33	İstanbul Mebusu Viktor Efendi'nin bacanağı Oyanikos Borloğlu Efendi
10/Ş /1337 (Hicrî) DH.EUM.MH. 190 /90	Tahrîrât Memuru Hüseyin Efendi
15/C /1335 (Hicrî) DH.EUM.MH. 151 /47	Fatih Dersiamlarından Mehmed Atif Efendi. Önce Sinop'a oradan da Çorum'a sürgün edilmiştir.
23/C /1335 (Hicrî) DH.EUM.MH. 151 /92	Alemdar Gazetesi'nin müdürü Kadri Efendi
09/B /1335 (Hicrî) DH.EUM.4.Şb 10 /40	Aliye Divan-ı Harbi Örfisince on beş sene kalebendliğe mahkum edilerek Çorum'a sürülen Baalbek ahalisinden Doktor Hüseyin Haydar Bey. Hüseyin bey bu sürgün esnasında Çorum'da kendi eceliyle vefat edecektir.
25/B /1335 (Hicrî) DH.EUM.3.Şb 21 /44	Samsun tütün tüccarından Stilyanidis Papadopolos'
24/Ş /1335 (Hicrî) DH.EUM.4.Şb 11 /31	Cemali Necib El-Barazî: dördüncü ordu tarafından Çorum'a sürülmüştür.
10/Z /1335 (Hicrî) DH.EUM.3.Şb 23 /47	Kaplanoğlu Kostaki; üçüncü ordunun isteği üzerine Çorum'a sürülmüştür.
07/S /1336 (Hicrî) DH.EUM.MH. 165 /48	Ahmed Kadri Efendi
25/R /1336 (Hicrî) DH.EUM.4.Şb 16 /30	Baalbekli Doktor Nazif Efendi'
27/R /1336 (Hicrî) DH.EUM.MH. 169 /52	Fatih dersiamlarından Mehmed Ali Efendi
20/Ca/1336 (Hicrî) DH.EUM.1.Şb 10 /14	Vazife Gazetesi Muharriri Vanlı Cemil Tevfik
29/C /1336 (Hicrî) DH.MB.HPS. 107 /3	Şamlı Yahya Mahfuz
03/B /1336 (Hicrî) DH.EUM.4.Şb 18 /45	Said Sehab, Salim Mazlum, Yusuf Süleyman ve Tevfik Natur isimli Suriyeliler
08/L /1336 (Hicrî) DH.EUM.1.Şb 12 /4	Davavekili Hakkı
29/L /1336 (Hicrî) DH.EUM.MH. 175 /110	Maarif-i İbtidaiye Müfettişi Yusuf Ziyaeddin Efendi
24/M /1337 (Hicrî) DH.EUM.1.Şb 13 /19	Mehmed Ali ile Fatih ve Fettah Efendiler
03/S /1337 (Hicrî) DH.EUM.1.Şb 13 /37	Alemdar Gazetesi Başyazarı Refiğ Cevad Efendi

salnâmesinde isimleri verilmeksizin bu mahallelerin toplamının kırk sekiz olduğu zikredilmiştir.⁴⁶

Çorum mahallelerinin isimlerinde çok hızlı olmasa da bazı değişikliklerin zamanla meydana geldiği gözlemlenmektedir. Mahalle isimlerindeki bu değişikliği kentsel nüfusun değişimine bağlamak mümkündür. Örneğin 1830'lara kadar varlığını koruyan Pusiyan mahallesi bu tarihten itibaren artık kayıtlarda yer almadığı görülmektedir. Çorum'da yaşayan Rum ve Etrmeniler ise Çömlekçi Mahallesinde yaşamaktaydılar ki bu mahalle de daha sonraki dönemlerde kayıtlarda yer almamaktadır. Bu durum sonraki dönemlerde Çorumda meskun bulunan Gayr-i Müslim nüfusta ciddi bir düşüşün olduğunu göstermektedir.⁴⁷ Biraz sonra demografik yapıyı izah ederken de belirteceğimiz gibi ele aldığımız dönemde Çorumda beş yüz kişilik bir Ermeni cemaat yaşamaktaydı.⁴⁸

İslam kentlerinin tamamında olduğu gibi Çorum'da da mahallelerin etnik ve dini temayüllere göre ayrıştığı gözlemlenmesine rağmen Ermeniler dışındaki Hristiyanların hangi mahallede ikamet ettikleri net değildir. Büyük bir ihtimalle diğer etnik kökenlere mensup olan Hristiyanlar da Ermeniler ile aynı mahallede ikamet etmekteydiler.

Öteden beri bir mozaik konumunda olan Çorum, bağrında farklı duruşlara sahip ayrı etnik ve dini temellere dayanan gruplar barındırmaktaydı. Bu şehrin kendisine has bir zenginliğidir. Osmanlı'nın ele aldığımız dönemde bu grupların gayet iyi anlaşmışları, aralarında en ufak bir husumetin bulunmadığı

21/S /1337 (Hicrî) DH.EUM.KLU. 13 /41	Müderriş Mehmed Efendi ile Zeki Nafiz ve Mustafa Efendile
---------------------------------------	---

- 45 1337 (Hicrî) tarihinden bu mahallede karakol da bulunmaktaydı. Bk. BOA, DH.EUM.MH. 187/1.
- 46 Çorum'un mahalleleri ile ilgili geniş bilgi için bk. Şerif Korkmaz, *Çorum'un İdari-Sosyal ve Ekonomik Yapısı (Tanzimat-II.Meşrutiyet)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2003, 84-87.
- 47 Çorum mahallelerinin tarih içerisinde geçirdikleri değişim açısından bk. Sevgi Aktüre, "Ondokuzuncu yüzyılda veya 20.Yüzyıl Başında Çorum", 139-140
- 48 1310 (Hicrî) tarihinden itibaren Ermenilerin yörede İsyan faaliyetlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Zira 15/Ş /1310 (Hicrî) tarihli bir belgede bunların yörede çıkardıkları fesat üzerine başta Çorum olmak üzere Hacibeyköy ve çevresinde asker sayısında bir artışa gidilmiştir. Bk. BOA, Y.MTV., 75, /113. Ancak bu şekilde Ermeni baskınlarından korunulabildiği anlaşılmaktadır.

anlaşılmaktadır.

1895 tarihli salnâmede ise Çorum merkeze bağlı olan köylerin isimleri de verilmiştir. Yazımızın daha fazla genişlememesi için bu isimleri burada vermekten kaçındık.

Demografik Yapı

Osmanlının son dönemlerinde Çorum'un giderek saf Müslüman bir nüfusa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Daha önceki dönemlerde önemli oranda Ermeni ve Rum nüfusa sahip olan bu kentte Osmanlı döneminin sonlarına doğru ciddi bir düşüş olduğu anlaşılmaktadır. Salnâmelerin verdiği bilgiye göre Çorum'da; çocukları da dahil edecek olursak 500 civarında Ermeni; Ermenilerin iki katı, yani bin civarında da Rum yaşamaktaydı. Anadolu'nun bütün kentlerinde olduğu gibi Çorum'un da gayr-i müslim sakinleri kültürlü sınıflı oluşturmaktaydı. Biraz sonra arz edeceğimiz gibi, devlet dairelerinde -özellikle kalem memuriyetlerinde- bunlardan yararlanmıştı. Zaten özellikle Osmanlının son dönemlerinde, devlet hizmetleri açısından, Müslüman tebaa ile gayr-i müslim tebaa arasında bir fark görülmemiştir. Her iki gruba da devlet dairelerinde görev tevdi edilmiştir.

Salnâmelerde hristiyanların hayat tarzları, sosyal ve ekonomik durumları vb. konularda hiç bilgi bulunmamaktadır. Şehirde o tarihlerde sadece bir kilisenin olduğu kaydedilmektedir. Ancak bu kilisenin de kime ait olduğu ifade edilmemektedir.⁴⁹ Bu kitleye ait şehirde üç adet de okul bulunmaktaydı. Keza Salnâmelerden edindiğimiz bilgilere göre gayr-ı müslim unsurun tamamı şehirde ikamet etmekteydi.

Çorum nüfusunun geri kalan kısmını ise Müslümanlar oluşturmaktaydı. Salnâmeler Çorum'da 300 civarında Kıpt kökenli (çingene) Müslüman bulunduğu ifade edilmektedir. Ancak bunların kimlikleri, Çorum'a ne zaman geldikleri hususunda maalesef bilgi bulunmamaktadır.⁵⁰ Fakat şehirde bunların adıyla anılan bir mahalle mevcuttu.

---

49 Salnâmelerde kilisenin kime ait olduğu belirtilmemesine rağmen, arşiv belgelerinde kilise ile ilgili bilgiler mevcuttur. 25/S /1278 (Hicrî tarihli bir arşiv belgesine göre Çorum'da meskun bulunan ermenilerine kilise inşa edilmek için yer gösterilmiştir. Bu durum salnâmelerde bahis mevzuu edilen kilisenin Ermeni kilisesi olduğunu göstermektedir. Bk. BOA, A.MKT.UM.7,496.

50 Çingeneler Pusiyan Mahallesinde ikamet etmekte ve daha çok da dilencilikle uğraşmaktaydılar. Bk. Şerif Korkmaz, 88.

Demoğrafik yapı ile ilgili salnâmelerden derlediğimiz bilgilerin birebir doğruları ifade etmediğini, asıl doğru bilgilerin *nüfus yoklama defterlerinde* yer aldığını unutmamak gerekir. Çorum nüfus yoklama defterleri ise Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer almaktadır. Örnek kabilinden (BOA, MAD.d.,1/1, 20533.) belgesine başvurulabilir.

Ekonomik Yapı

Salnâmelerden edindiğimiz bilgiye göre Çorum oldukça hareketli bir ticari yaşama sahipti. Şehir kendi kendine yeterli olan nadir illerimizden biri idi. Yine 1909 yılına ifade edildiğine göre şehirde, Pazar ve Pazartesi günleri olmak üzere, haftada iki gün pazar kurulurdu. Bu haftalık pazarların yanı sıra kalıcı pazarlar da mevcuttu. Nitekim 1318/1900 tarihli salnâmede saat kulesinin hemen dibinde kurulduğu söylenen ve daimi ve canlı olduğu da ifade edilen çarşı bunlardan biri idi.

a. Tarım

Çorum ve yöresi öteden beri tarım ile uğraşmaktadır. Günümüzde olduğu gibi Osmanlı'nın son döneminde de şehrin en büyük gelir kaynağını tarım oluşturmaktaydı. Bu realiteye işaret eden salnâmeler burada başta buğday, arpa, darı, yulaf, nohut, mercimek olmak üzere birçok tarımsal ürünün yetiştirilmekte olduğunu ifade etmektedirler. Yine o tarihte bakla, kendir, cehrî gibi farklı ürünlerin yetiştiği de vurgulanmaktadır. Buralardan elde edilen tarımsal ürünler sadece Çorum ve bağlı yerleşim birimlerinde tüketilmez, yöre dışına da gönderilirdi. Bu tarihte şehirde birkaç un fabrikası ve onlarca değirmenin bulunuyor olması bu ürünlerin şehirde işlenebildiğini de göstermesi açısından önem arz etmektedir. Dahası modern olduğu ifade edilen değirmenlerin tamamı elektrik ile çalışmaktaydı. Nitekim 1925 tarihli Fikret gazetesindeki bir reklama göre Çorum'da elektrik ile çalışan değirmen kuran şirketler dahi bulunmaktaydı.

Çorum'da sadece tahıl üretilmemekteydi, meyve de yetiştirilmekteydi. 1897 tarihli salnâmede kullanılan ifadeleri aynen verirsek; "*Çorum'da dört mevsim tam olarak hükmünü icra ettiğinde civarda bulunan bağ ve bahçelerde hemen hemen her meyve yetişmektedir*". Şehirde başta üzüm, elma, armut, zerdalî, kiraz, ceviz, dut olmak üzere meyvenin birçok çeşidi ve sebzenin her türü yetişmekteydi.

b.Hayvancılık

Anadolu'nun bu şirin kentimizin en büyük geçim kaynaklarından bir diğeri de kuşkusuz hayvancılık idi. Salnâmelerde Çorum'da kaç tane hayvanın bulunduğu da kaydedilmiştir. Belirlenmiş olan bu rakamlar da hayvancılığın merkezi bir yere sahip olduğu kanaatimizi destekler mahiyettedir. Çorum ve çevresinde atlara karşı özel bir ilginin beslendiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1904 tarihli salnâmede verilen bilgilere göre her sene yaz aylarında burada bir at koşusu yapılmaktaydı. Günümüz Çorum'unda yaşayanların yakından bildikleri gibi bu gelenek halen devam ettirilmektedir.

c.Dokuma

Çorum öteden beri Anadolu'nun dokuma merkezlerinden biridir. Burada yöreye yetecek elbise üreten dokuma atölyeleri bulunmaktaydı. Salnâmelere göre bu atölyelerde yünden şal, pamuk ipliğinden gömlek, bez, aba gibi şeyler dokunmaktaydı. Dokunan bu malzemenin tamamına yakını Çorum ve bağlı köylerde tüketilmekteydi. 1909 yılında şehirde yaklaşık olarak ikibin adet dokuma atölyesi mevcuttu. 1901 yılında Burdur Sancağı'ndan Kız Rüştüyesindeki talebelere farklı renklerde kumaş işleme dersleri vermek üzere bir öğretmen getirilmiştir. Bu öğretmen öğrencilerin yanı sıra halktan da isteyenlere dersler vermiştir. Bu tarihten itibaren Çorum'da alacalık güzel kumaş imalatının hız kazandığı özellikle vurgulanmıştır.

d.Demircilik ve Bakırcılık:

Salnâmelere göre; Osmanlı'nın son döneminde Çorum'da o dönemin vazgeçilmez ev malzemelerinden bakır kapların her türlü yapılabilmektedir. Burada bu tür malzemeyi işleye bilen küçük atölyeler mevcuttu. Bakır ev eşyalarının yanı sıra demir madeninden de yapılan ev eşyaları, tarım ve inşaat malzemeleri de üretiliyordu.⁵¹

e. Tuz İşletmeciliği

Çorum ve çevresi yörenin en önemli tuz merkezlerinin başında gelmektedir. Burada bulunan tuz atölyeleri yöre ekonomisinde kuşkusuz önemli bir yere

---

51 Mukataa defterlerinden edindiğimi zbilgiye göre Çorum aynı zamanda zengin bakır madenlerinin bulunduğu bir yer olup Osmanlı döneminde bu madenler işletilmektedir. Geniş bilgi için Bk. BOA, MAD.d. (Maliyeden Müdevver), -1/-1, 692.

sahiptir.⁵² 1897 tarihli salnâmede bu işletmeler, kapasiteleri ve ürettikleri tuz miktarları ile ilgili teferruatlı bilgiler verilmiştir. Şimdi bu bilgilere bakalım.

Akça Koyunlu Tuz İşletmesi: Sungurlu'ya 20 kilometre mesafededir. Altmış civarında havuzu bulunan bu tuz işletmesinin sadece 30 havuzu kullanılabilir vaziyette idi. Burada bir senede 600.000 ukiye tuz çıkarılmakta, yılda 150.000 kuruş gelir elde edilmekteydi. İşletme modernleştirildiğinden buradan yüksek miktarda bir gelir beklenmekteydi.

Sarı Kaya Tuz İşletmeleri: Sungurlu'ya on kilometre mesafedeydi. Burada bir kuyu, kırk civarında da havuz bulunmaktaydı. Yılda 500.000 ukiye tuz işleten bu işletmenin yıllık geliri 180.000 kuruş idi.

Cayân Tuz İşletmesi: Sungurlu'ya 15 kilometre mesafede bulunan Cayân'da yılda 250.000 kğ tuz işletilmekte idi. Adı geçen bölgede modern tesisler kurulmuş ve gelecek yıllarda bu rakamın üzerinde bir rekor beklenilmekteydi. Burada yılda elde edilen gelir ise 137.000 kuruş idi. İşlenen tuzların renginin maviye yakın olduğu kaydedilmektedir. Yine CÂYÂN'a beş kilometre mesafede Ali Baba İşletmeleri bulunmaktaydı. Toplam kırk dokuz havuzu bulunan bu işletmenin o gün otuz havuzu kullanılmaktaydı. Burada üretilen tuzlar Zile ve Merzifon taraflarında satılmaktaydı.

Buncak Tuz İşletmeleri: Cayân tuz işletmelerine beş, Sungurlu'ya 15 kilometre mesafededir. İki kaynaktan akmakta olan tuzlu su kırk civarında havuzda toplanmaktaydı. Yıllık üretimi 250.000 ukiye, geliri 125.000 kuruş idi. Cayân, Ali Baba ve Buncak Tuz işletmeleri Ankara Divan-ı Umumiyye gözetiminde İskilip Tuz İşletmeciliği Müdüriyeti (İskilip Memluhası Müdüriyeti) tarafından işletilmekteydi.

f.Dericilik: Dericilik ile ilgili en geniş bilgiler 1904 ve 1909 tarihli salnâmelerde bulunmaktadır. Buna göre Çorumda 73 dabbaghane ve bir çok deri atölyesi bulunmaktaydı. Bu atölyelerde işlenmiş olan deri, şehrin ihtiyacından fazla olduğu için başta Kayseri olmak üzere komşu sancaklara da gönderilmekteydi.

52 Bu memlâhalar ile ilgili Osmanlı arşivlerinde de bir çok belge bulunmaktadır. Örnek kabilinden 22/M /1116 (Hicrî) tarihli şu belgeye bakılabilir. BOA, HSDSABZ, I/13. Yine bu belgelerden edindiğimiz bilgilere göre bu memlâhaların önemli bir kısmı Fransız muteahitler tarafından işletilmekteydi.

Çorum'da Eğitim ve Öğretim

Çorum öteden beri önemli eğitim kurumlarına sahipti. Nitekim bir arşiv belgesine göre Çorum ve Merzifon'da Kara Mustafa Paşa tarafından kurulmuş olan Daru'l-Hadis ve mektep ile bu iki müessesenin giderlerini karşılamak üzere tesis edilmiş vakıflar mevcuttu.⁵³ Bu durum Çorum'un özellikle Osmanlı'nın son döneminde birkaç medreseye sahip bir ilim ve irfan merkezi haline gelmesinde önemli katkıya sahip olsa gerektir. Zira Çorum, Osmanlı'nın son döneminde, vilayet merkezi olmamasına rağmen, 11 medreseye sahipti ki bu büyük bir rakamdır. Salnâmelerde bu medreselerin nerede buldukları ve hangi derslerin okutulduğu ile ilgili bilgi verilmemektedir. Ancak kökeni bu medrese kütüphanelerine dayanmakta olan Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi'nde var olan eserler, bu ilim yuvalarında okutulan dersler hakkında bir fikir vermektedir. Hasan Paşa Kütüphanesinde başta tefsir, hadis, İslam hukuku, kıraat olmak üzere İslamî ilimlerin yanı sıra tarih, mantık (özellikle de isagoji ve şerhleri), felsefe, astronomi, astroloji, mûsiki, cebir, geometri, kimya hatta fizik ile ilgili de eserler bulunmaktadır. Bu durum da Osmanlı'nın özellikle son döneminde medreselerde sadece dini ilimlerin tahsil edilmediğini göstermesi açısından önemlidir.

Salnâmelerde, Osmanlı'nın son dönemlerinde kurulmuş olan Batı tarzı okullardan Rüştîye'ye de yer verilmekte, bu okullarda okutulan dersler ile ilgili bilgi aktarılmaktadır. 1897 tarihli salnâmede, bu okulda, hat ve sülûs yani güzel yazı yazmayı öğreten iki öğretmenin bulunuyor olması kaliografinin o dönemlerde ne denli önemsendiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. 1904 tarihli salnâmede Burdur'dan dokuma tekniğini öğretmek için alaca hocasının getirildiği ve bu hocanın hem kız öğrencilere, hem de Çorum halkına dersler verdiği belirtilmiş olması okulların aynı zamanda günümüzdeki Halk Eğitim kurumlarının işlevini de yüklenmiş olduklarını akla getirmektedir.

1904 yılına ait salnâmede Çorum şehrindeki diğer okullar hakkında da ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Bu bilgilere göre Çorum'da ilk idadi mektep 1900 yılında kurulmuştur. 1904 yılında burada 75 öğrenci eğitim görmekteydi. Keza aynı tarihte bir Kız Rüştîyesi ve altı da ibdidai (ilk okul) okulu vardı.⁵⁴ Rüştîye'de 72 öğrenci, Hamidiyye idadisinde 103, Fevzi Mektebinde 125, Burhan

53 Bk. BOA, EV.HMH.d (Evkaf), 1/-1, 1544. Ayrıca bk. EV.HMH.d, 1/-1, 1628, 1703, 1837.

54 1319/1901 tarihinde Çorum'da kızların eğitim gördükleri bir inas mektebi mevcuttu. Geniş bilgi için bk. BOA, İ.TAL. 271 /1319/L-126

Terakki Mektebinde 90, Mekteb-i Edep'de 85, Kadırdân Mektebinde 145, İrfân mektebinde ise 85 öğrenci eğitim görüyordu. Yine aynı tarihte 6 adet sıbyan mektebi, 2 adet Rum ve 1 adet de Ermeni okulu mevcuttu. 1318/1900 tarihli salnâmede ise Rüştiye mektebinde birinci öğretmen olarak Ali Rıza Efendi, ikinci öğretmen olarak Fazlı Efendi, üçüncü öğretmen olarak Muhammed Efendi, kapıcı olarak da Azmi Efendi'nin görev yapmakta oldukları izah edilmektedir.

1897 tarihli salnâmeye göre şehirde 164 cami ve mescit vardı. Ancak bu rakamlara büyük bir ihtimalle mahallelerdeki küçük namazgahlar da dahildir. Nitekim 1902 tarihli salnâmede Çorum'un içinde 22'si minareli, 3'ü minaresiz olmak üzere 25 camii ile 21 mescidin bulunduğu ifade edilmektedir. Bu cami ve mescitlerin isimleri hususunda salnâmelerde bilgiler bulunmasa da arşivlerimizde yeterli malumat mevcuttur.⁵⁵

Osmanlı Döneminin başından sonuna kadar camilerin eğitim ve öğretim tarihinde müstesna bir yerinin bulunduğu bilinmektedir. Buralarda okumayazmanın yanı sıra dinî eğitim de verilmekte idi. Hatta kimi camilerde edebiyat, mantık, tarih gibi sosyal bilimlerin diğer alanları ile ilgili de dersler okutulmaktaydı.

Yine Osmanlı'nın son dönemlerinde Çorum'da 2690 kitaba sahip iki kütüphane mevcuttu. Bu iki kütüphanenin biri şimdiki Emir Mahallesi'ndeki Kurtoğlu Medresesinde bulunuyor iken, ikincisi ise şimdiki İstiklal İlk Öğretim Okulu'nun bulunduğu yerde idi. 1904 yılına ait salnâmede Fevzi Süleyman Efendi Kütüphanesi'nde eşine ender rastlanan elyazması Kur'an'ların bulunduğu özellikle vurgulanmıştır.⁵⁶ Medreselerin kaldırılıp, tevhid-i tedrisatın sağlanmasından sonra bu kütüphaneler birleştirilerek 1925 tarihinde Milli Kütüphane adıyla İl Halk Kütüphanesi şekline dönüştürüldü.⁵⁷

Çorum'da Yatırlar

Çorum ve çevresinde bolca yatır bulunmaktadır. Bu yatırların birçoğu yöredeki

55 Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Abdulkadir Dünder, *Çorum Camileri*, Çorum 2004.

56 Fevzi Süleyman Paşa tarafından medrese ile kütüphanenin halka bihakkın hizmet verebilmesi için çok vakıf da bağlanmıştı. Bu vakıflar ile ilgili geniş bilgi için bk. BOA, EV.d.. 1/-1, 13916.

57 Kütüphanenin kuruluşu ile ilgili geniş bilgi için; *Çorum Hasan Paşa Kütüphanesinde Bulunan İslam Tarihi ile İlgili Yazmalar I*. Adlı makalemize bakılabilir. Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.I. s.I, Çorum 2002

İslamî izlerin varlığını göstermektedir. Ele aldığımız salnâmelere göre Çorum ve çevresinde şu yatırlar bulunmaktadır: Ubeyd, Kereb Çazi, Seyid Zeynu'd-Din, Pir Baba, Üveys el-Karanî, Sa'd b. Ebî Vakkas, Kırklar, Emir Ahmed Çelebî, Ahi Menteş, Şeyh Eyûb, Şeyh İsa Halife, Abdâl Ata, Seyid Muradlu (Seydim), Şeyh Sadruddin, Abdal Bedevî, Bâlum Sultan, Bâbâ Muhammed, Turhanlı, Erzurum Sultan ve daha pek çok yatır bulunmaktadır.

Bu yatırları ikiye ayırıp değerlendirmemiz mümkündür. İlk grupta Sa'd b. Ebî Vakkas, Ubeyd ve Süheyb er-Rumî gibi sahabeden olan ve İslam fetihleri ile adını duyuran şahıslar bulunmaktadır. Bunlar Çorum'un erken dönemlerde Müslümanlar tarafından fethedildiğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Zaten salnâmelerde de bu zevata, özellikle de Süheyb er-Rumî'ye daha çok yer verilmiştir. 1884, 1887, 1897 ve 1909 tarihli salnâmelerinde hayatı konu edilirken, 1904 tarihli salnâmede ise bu zatın mefun bulunduğu türbe ve çevresi hakkında bilgi verilmiştir. Buna göre; Süheyb er-Rumî'nin türbesi 1901 yılında devlet tarafından yaptırılmıştır. Salnâmenin neşredildiği tarihte türbenin bitişiğinde güzel ve bakımlı bir camii, yabancı ve fakir ziyaretçilerin barındığı ve yemek yedikleri Rufai tarikatına ait bir de zaviye mevcuttu. 1318/1900 tarihli salnâmede ise bu türbenin 1307/1889 tarihinde yeniden inşa edildiği, caminin de yenilendiği ifade edilmektedir. Caminin mihrap üzerindeki penceresinde de aynı tarih yazılıdır. Bundan da yeniden inşa işleminin 1889 tarihinde olduğu sonucu çıkmaktadır.⁵⁸ Ancak aynı tarihli bir arşiv belgesinde ise Cami yenilenmemiş, sadece genişletilmiştir.⁵⁹ Bu türbelere son derece önem verildiği de anlaşılmaktadır. Zira sadece türbedarlara değil, aynı zamanda onların eş ve çocuklarına da devletten maaş bağlanmıştır.⁶⁰

Diğer yatırlara gelince bunların tamamına yakını ya tasavvuf büyükleridir veya isimleri bu şekilde duyulan şahıslardır. Bu durum Osmanlı döneminde daha çok Celali isyanları ile adından sıkça bahsedilen Çorum'un aslında bir irfan yuvası bir tasavvuf merkezi olduğunu göstermektedir.

Nitekim salnâmelerde Çorum'da Mevlevî, Kadirî ve Hâlidî tarikatlarının

58 Bu cami hususunda Hacı Hasan Paşa'nın büyük emekleri bulunmaktadır. Konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Ethem Erkoç, *Beşiktaş Muhafızı Yedi-Sekiz Hasan Paşa*, Çorum 2004, s.173.

59 Bu bilgi *tamirat defterlerinde* verilen bilgilerle de örtüşmektedir. Ancak tamirat sırasında Süheyb-i Rumi ve Ubeyd-i Gazi'nin türbelerini de içine alacak şekilde genişletildiği ifade edilmektedir. Krş. için bk. BOA, MAD.d., 1/-1, 3882.

60 Süheyb er-Rumi'nin türbedarı olan Ömer Efendiye maaş bağlandığı gibi İ.ŞD. 107 /6385. Eş ve çocuklarına da maaş bağlanmıştır. Bk. BOA, İ.DH., 1272, 100027. (dosya gömlek)

tekkeleri bulunduğu kaydedilmekte, bu tekkelerde halkın zikir ve ibadet ile meşgul olduğu vurgulanmaktadır. Bu bilgilere göre Çorum'da 1901 yılında Mevlevîlere ait 1,⁶¹ Halidilere ait 2, Rufailere ait 2 olmak üzere toplam 5 tekke mevcuttu.⁶² Adı geçen yıllıklarda verilen bu bilgiler, önemli bir yazma koleksiyonuna sahip olan, Çorum Hasan Paşa Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunan tarikat icazetnameleri tarafından da doğrulanmaktadır. Nitekim Hasan Paşa Kütüphanesi'nde bizim tespit ettiğimiz önemli sayıda tarikat icazetnamesi bulunmaktadır.⁶³ Bu da yörede tasavvufun yaygınlığını ortaya koymaktadır. Bu icazetnamelerin büyük bir kısmının da Nakşibendi Tarikatına mensup olan şahıslara verilmiş olması yörede bu tarikatın daha yaygın olduğunu göstermesi açısından önemli bir göstergedir. Arşiv belgelerinde de gerek merkezde gerek bağlı kazâ ve köylerde birçok tekke ve zaviyenin var olduğu ifade edilmektedir.⁶⁴

61 Mevlevihaneler öteden beri, manevi hayata son derece önem veren Osmanlı'nın en çok önem verdiği kurumların başında gelmektedir. Aynı geleneğin Çorum'da da sürdüğü görülmektedir. Zira Osmanlı Çorum mevlevihanesine hem taamiye yani gıda yardımı yapmakta, [bk.BOA, belge tarihi 19/Ş/1320 (Hicrî), İ.M.L., 52, /1320//Ş-18] hem he Mevlevihanenin postnişini olan zata maaş ödemektedir. 1339 tarihli bir arşiv belgesi bunu ortaya koymaktadır. Zikredilen arşiv belgesine göre Mevlevihanenin postnişini olan Hüsamettin Efendi'ye maaş bağlanmıştır. Konu ile ilgili bk. BOA, DH.KMS., 59/-2, /36.

62 İzzet Efendi *Tezkire-i Makamat* adlı eserinde 2 Nakşi, Rufai, Mevlevi dergahından söz etmekte, ancak bunların nerede oldukları hakkında bilgi vermemektedir.

63 Örnek olarak aşağıdaki numaralarda kayıtlı bulunan icazetnamelere bakılabilir: 661/2; 854/1; 1060/1;

64 Arşiv belgeleri Çorum'un canlı bir tasavvufi hayata sahip olduğunu, burada bir çok tekke ve zaviyenin mevcut olduğunu göstermektedir: Bizim tespit ettiğimiz tekke ve zaviyeler şunlardır: Karahisar-ı Demirli'deki Kağızman Zaviyesi, [BOA, EV. d, 1/-1, 11433.], Hacı Halil Ağa Zaviyesi [BOA, EV. d, 1/-1, 13916.], Mehmet Veli Zaviyesi [BOA, EV.d., 1/-1, 22759.], Şeyh Sadrettin Zaviyesi [BOA, Evkaf, 1/-1, 14732], Şeyh Aşık Zaviyesi: Bu zaviyeye ait bir çok da vakıf bulunmaktaydı. [bk. BOA, Evkaf, 1/-1, 17173],

Demirci Zaviyesi [BOA, EV.d., 1/-1, 24065.], 1319/1901 tarihli bir arşiv belgesi Suheyb er-Rumi hazretlerinin türbesinin bulunduğu mekânda bir zaviyenin var olduğunu, Şeyh Abbas Efendi'nin bir taraftan bu türbenin türbedarı iken, diğer taraftan da adı geçen zaviyenin zaviyedarı olduğunu ortaya koymaktadır. Aynı tarihli arşiv belgesi postnişin ve zaviyedar Şeyh Abbas Efendi'nin Osmanlı ve Mecidi nişanları ile ödüllendirildiğini ifade etmesi yöredeki tasavvufi hayatın canlılığını göstermesi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bunların dışında 29/Z/1231 (Hicrî) tarihli bir arşiv belgesi, Şeyh Hamza köyünde Şeyh Hamza adıyla bir tekke var olduğunu, adı geçen tekkeye ait bazı vakıflar da bulunduğunu ortaya koymaktadır. [Bk.BOA, HAT, 543, 26857.]. 1242 (Hicrî) tarihli bir başka arşiv belgesi ise Abdal Ata zaviyesinden bahsetmekte, bu zaviyenin de bir çok vakfının olduğunu ifade etmektedir. [Bk. BOA, HAT, 626, 30930].

Sonuç olarak Ankara vilayetine bağlı olan Çorum sancağı ile ilgili, adı ge-
çen vilayetin salnâmelerinde önemli bilgiler mevcuttur. Bu bilgiler bir taraftan
şehrin fiziki yapısı ve demografik yapısını aydınlatırken, diğer taraftan da eko-
nomisi ve müesseseleri hakkında da özet bilgiler vermektedir. Bu bilgiler arşiv
belgeleri ile birlikte mütalaa edilmesi durumunda bir Osmanlı sancağı olarak
Çorum'u tanımamıza ciddi katkılar sağlayacağı kanaatindeyiz.